

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑ

Πρόφην καθηγητοῦ τῆς Παιδαγωγικῆς

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ

**Ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς ἀναπτύξεως,
μάλιστα δὲ ἡ παιδαγωγικὴ σημασία.**

Ὁ δέκατος ἔνατος αἰὼν φέρει διάφορα ὀνόματα χαρακτηριστικὰ τῆς κατ' αὐτὸν μεγάλης προόδου τῶν ἐφηρμοσμένων φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τῆς καλουμένης τεχνικῆς, καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, π.χ. τῆς ἱατρικῆς, τοῦ σοσιαλισμοῦ κλπ.

Μία τῶν τοιούτων, χαρακτηριστικῶν, φράσεων εἶναι καὶ ἡ φράσις « αἰὼν τοῦ παιδιοῦ ». Δικαίως δὲ ὁ αἰὼν οὗτος ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐκλήθη οὕτως. Πρὸ ἑκατὸν καὶ πλέον ἐτῶν π.χ. ἐν Ἀγγλίᾳ εἰργάζοντο μικρὰ παιδιὰ ἐπὶ 12 καὶ 14 ὥρας καθ' ἡμέραν. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀρχίζει νὰ περιορίζεται ὁ χρόνος τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν. Ἐκδίδονται νόμοι προστατευτικοί, λαμβάνεται σοβαρὰ μέριμνα περὶ τῆς ὑγείας, περὶ τῆς παιδείας, περὶ τῆς ἐκδικάσεως παιδικῶν καὶ νεανικῶν ἀμαρτημάτων εἰς εἰδικὰ δικαστήρια.

Ἡ κίνησις αὕτη ἔλαβε τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτῆς ὄνομα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἑλλεν Κάιν (Ellen Kay. Ἐγεννήθη ἐν Σουηδίᾳ τὸ 1849 καὶ ἀπέθανε τὸ 1926), « Das Jahrhundert des Kindes » (Ὁ αἰὼν τοῦ παιδιοῦ), τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1902.

Ἡ Σουηδὶς αὕτη συγγραφεὺς, πρόφην διδασκάλισσα, ἀφετηρίαν ἔχει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ρουσσώ, μάλιστα δὲ τὴν τοῦ Νίτσε. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὑπάρχουν πολλὰ παλαιὰ καὶ ἀληθῆ διδάγματα εἰς γλῶσσαν φλογερὰν, ἀληθῆαι λεχθεῖσαι ὑπὸ πολλῶν παιδαγωγῶν ἐμφανίζονται ἐγκαταμειγμένα μὲ μεγάλας ὑπερβολὰς ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει αὕτη ὅχι ὥς μέλλουσαν, ἀλλ' ὥς παροῦσαν προσωπικότητα. Ὅρθά διδάσκει κατὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐργασίας τοῦ παιδιοῦ, κατὰ τῶν σωματικῶν ποινῶν, περὶ τῆς αὐτενεργείας κ.τ.λ. Ἀλλ' οὐχὶ ὀρθὴ εἶναι ἡ γνώμη

αὐτῆς περὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας τοῦ παιδιοῦ· διότι τοῦτο δὲν εἶναι τώρα, ἀλλὰ μέλλει νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς προσωπικότητα ἀνδρὸς ἢ γυναικός.

Τὸ βιβλίον τοῦτο ἡσκησεν ἐπιρροὴν πρὸ πάντων ἐπὶ ἀνθρώπων, οἵτινες δὲν ἦσαν εἰδικοί παιδαγωγοί. Ἰδιαίτερος δὲ ἐπὶ μητέρων, αἵτινες φαντάζονται τὰ τέκνα των ὡς « ὑπερανθρώπους », καὶ ἐπὶ νεανίδων, αἵτινες διανύουν τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Πάντως ἡ συγγραφεὺς αὕτη συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ διαφέροντος περὶ τοῦ παιδιοῦ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην.

Τοιοιουτρόπως ἀνεπτύχθη νέα ἐπιστήμη, ἣτις ἔργον ἔχει τὴν ἔρευναν τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὴν νεολαίαν ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι ἐνηλικιώσεως. Τὴν ἐπιστήμην ταύτην δικαίως ὁ W. Stern χαρακτηρίζει ὡς ἀπαίτησιν τοῦ πολιτισμοῦ¹.

Ἡ ἐπιστήμη πραγματεύεται περὶ πάντων τῶν ζητημάτων τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, εἶναι δὲ δυνατόν νὰ κληθῇ « Παιδολογία » ἢ « Παιδογνωσία ». Ταύτης σπουδαιότατον μέρος εἶναι ἡ « ψυχολογία τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ». Ἡ ψυχολογία αὕτη εἶναι ἡ εἰς μέγαν βαθμὸν ἐνδιαφέρουσα τὸν παιδαγωγὸν ἐπιστήμη². Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατόν νὰ ὀνομασθῇ γενικῶς « νεανικὴ ἡλικία » ἢ « νεότης », ὑποδιαιρεῖται δὲ εἰς πολλὰς ἐπὶ μέρους περιόδους³.

Ἄλλ' εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων, ὡς εἰκός, μεγίστη εἶναι ἡ σημασία ἐνηλίκων, γονέων, διδασκάλων καὶ ἄλλων. Ὁρθὴ δὲ εἶναι ἡ γνώμη, ὅτι καὶ αἱ ἄρισται τῶν μεθόδων ἀποβαίνουν μάταιαι, ἐὰν οἱ ἐνήλικοι, οἵτινες εἶναι κεκλημένοι νὰ ἐφαρμόζουν αὐτάς, δηλαδὴ οἱ γονεῖς πρὸ πάντων καὶ οἱ διδάσκαλοι, δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι τύχει ὀρθῆς παιδείας. Ὁ θέλων νὰ παιδαγωγῇ ἄλλους ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἔχῃ παιδαγωγηθῇ ὀρθῶς ὁ ἴδιος καὶ νὰ ἐξακολουθῇ νὰ αὐτοπαιδαγωγῇται.

Σοφὴ κινεζικὴ ρῆσις λέγει τὰ ἀκόλουθα: « Ἄν σωστὸς ἀνὴρ (λευκὸς μάγος) κάμνῃ χρῆσιν ἐσφαλμένων μεθόδων, αἱ ἐσφαλμένοι αὐταὶ μέθοδοι ἐπενεργοῦν ὀρθῶς. Ἄλλ' ἐὰν διεστραμμένος τις ἀνὴρ κάμνῃ χρῆσιν τῶν ὀρθῶν μεθόδων, διεστραμμένον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χρήσεως ταύτης τῶν ὀρθῶν μεθόδων ».

Τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας θὰ παραμῆνῃ ἄλυτον, ἐν ὅσῳ μόνῃ ἀφετηρίᾳ τῆς λύσεως αὐτοῦ τίθεται μονομερῶς ὁ παιδαγωγούμενος καὶ οὐχὶ ἐν ἴσῃ μοίρᾳ καὶ ὁ παιδαγωγῶν. Διότι κύριος παράγων τῆς διαπαιδα-

1. William Stern, « Jugendkunde als Kulturforderung », Leipzig 1916.

2. « Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνθρώπου » παρεθέσαμεν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου ἡμῶν « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ».

3. Περὶ τῶν ἐπὶ μέρους περιόδων τούτων πραγματευόμεθα ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευμένῳ βιβλίῳ ἡμῶν.

γωγίσεως τῶν νέων, δηλαδή τῆς υποβοηθήσεως τῆς ὀρθῆς ἀναπτύξεως τῶν ψυχοσωματικῶν καταβολῶν αὐτῶν, εὐνόητον εἶναι, ὅτι εἶναι ὁ παιδαγωγὸς κατὰ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως, ἣτις περιλαμβάνει γονεῖς, διδασκάλους, ἄλλα πρόσωπα ζῶντα περὶ τὸν παιδαγωγούμενον. Ὁρθῶς δὲ παιδαγωγεῖ τις, πρῶτον μὲν ἂν ἡ ψυχικὴ αὐτοῦ σύστασις, αἱ διαφοροὶ τοῦ βίου περιστάσεις καὶ ἡ οἰκογενειακὴ καὶ σχολικὴ αὐτοῦ ἀγωγή ὑπῆρξαν εὐμενεῖς· δευτέρον δέ, ἂν αὐτὸς οὗτος ἀδιαλείπτως παιδαγωγῇ ἑαυτόν.

Ἄλλ' ἡ αὐτοαγωγή εἶναι ἔργον λίαν δυσχερές. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ἐπιτελῇ τοῦτο μᾶλλον ἢ ἥτιον ἐπιτυχῶς ἐκεῖνος, ὅστις ἀσκεῖται εἰς τὴν αὐτοπαρατηρησίαν, ὅστις ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ στρέφῃ σύντονον τὴν προσοχὴν πρὸς τὰ ἔνδον, πρὸς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ οὕτω νὰ ἀποκαλύπτῃ πράγματα, τὰ ὅποια, καίτοι ἐνεργά, ὅμως εἰς πλείστους τῶν ἀνθρώπων παραμένουν ἐντελῶς ἄγνωστα ἢ τοῦλάχιστον λίαν σκοτεινά. Τῆς αὐτοπαιδαγωγίσεως ὅρος κύριος εἶναι ἡ αὐτογνωσία.

Εὐνόητον εἶναι ἐκ τῶν λεχθέντων, ὅτι εἰς τὴν αὐτοαγωγὴν πολύτιμος βοηθὸς εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας ἐν γένει, δηλαδή οὐχὶ μόνον τῆς ψυχολογίας τῆς ἀπὸ γεννήσεως μέχρι ἐνηλικιώσεως, ἀλλὰ τῆς ἐρευνώσης τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ γεννήσεως μέχρι τοῦ ἐν τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ θανάτου. Μόνον τοιαύτῃ ψυχολογίᾳ, ἣτις δηλαδή ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ὡς ὅλον, οἷος τῷ ὄντι εἶναι οὗτος, ἂν συλλαμβάνεται πλήρης ἡ ζωὴ αὐτοῦ μέχρι τοῦ κατὰ τὸ γῆρας συμβαίνοντος θανάτου, εἶναι δυνατόν νὰ διαφωτίσῃ ἐπαρκῶς περὶ τῶν μεγάλων ψυχολογικῶν καὶ παιδαγωγικῶν προβλημάτων πάσης ἡλικίας καὶ διὰ αὐτῆς τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς.

Τοιαύτης ψυχολογίας συνοπτικὸν διάγραμμα προτιθέμεθα νὰ παράσχωμεν ἡμεῖς ἐνταῦθα.

Διὰ ταῦτα πρῶτον καθήκον ἡμῶν νὰ καθορίσωμεν τὰς περιόδους τῆς ζωῆς, τὰς ἡλικίας, ὡς συνήθως λέγομεν, εἰς ἃς εἶναι δυνατόν νὰ διαιρητῇ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἔπειτα δὲ ὀφείλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ἐκάστην τούτων, νὰ καταδείξωμεν τὴν ἀλληλεπίδρασιν αὐτῶν καὶ τελευταῖον νὰ εὗρωμεν τίνες εἶναι σήμερον, ὅτε ἡ ἀνθρωπότης διανύει μίαν τῶν κρισιμωτάτων ἱστορικῶν περιόδων αὐτῆς, αἱ κατ' ἐξοχὴν παράγουσαι τὴν κρίσιν ἡλικίας.

Τοιοιτοτρόπως νομίζομεν, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ συνάγονται πορίσματα παιδαγωγικὰ ἀσφαλέστερα ἐκείνων, τὰ ὅποια συνήθως συνάγονται ἐκ τῆς ψυχολογίας, ἣτις περιορίζεται εἰς τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν ἡλικίαν.

Ἡ διάκρισις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς περιόδους (ἡλικίας).

Ὑπάρχει εἰσέτι ἀρκετὰ διαδεδομένη ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διαφοραί, καθ' ἃς διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς, αἱ ἡλικίαι δηλαδή, εἶναι κατ' οὐσίαν ποσοτικά. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἡ ψυχὴ

τοῦ παιδὸς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐφηβίου ἔχουν τὴν αὐτὴν σύστασιν, ἣν καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐνηλίκου, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ιδιότητες καὶ αἱ ἱκανότητες εἶναι ἀσφαφέστεραι, ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμέναι εἰς τὸ παιδί. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη κατ' ἀναφορὰν ὄχι μόνον πρὸς τὴν ψυχικὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν. Οὕτω π.χ. ἡ κεφαλὴ τοῦ νηπίου εἶναι δυσαναλόγως μεγάλῃ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐνηλίκου. Ἡ λειτουργία ὠρισμένων ὀργάνων εἶναι διάφορος. Πρὸ πάντων δὲ πολλοὶ ἄδένες λειτουργοῦν διαφόρως. Οἱ ἄδένες οὗτοι παράγουν οὐσίας, τὰς ὁποίας παρέχουν ἀμέσως εἰς τὸ αἷμα μὴ ἐπιτρέποντες τὴν ροὴν πρὸς τὰ ἔξω. Διὰ δὲ τοῦτο οὗτοι ὀνομάζονται ἐνδοκρινεῖς. Εἶναι ἄρα δυνατόν νὰ εἴπη τις, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ παιδὸς εἶναι μέχρι βαθμοῦ τινος οὐσιωδῶς διάφορον τοῦ σώματος τοῦ ἐνηλίκου. Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ψυχῆς.

Αἱ ψυχικαὶ διαφοραὶ τοῦ παιδὸς ἀπὸ τὰς τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ γέροντος εἶναι μᾶλλον ποιοτικαὶ παρά ποσοτικαί. Ἦδη ὁ Göthe ἔχει διαγνώσει τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων τῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω πρὸς τὸν Eckermann λέγει τὰ ἀκόλουθα : « Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ διανύῃ διαφόρους βαθμίδας. Πᾶσα δὲ βαθμὶς φέρει μαζί της τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῆς ἀρετὰς καὶ κακίας, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται, πρέπει νὰ θεωροῦνται ὅλως φυσικαὶ καὶ τρόπον τινὰ ὀρθαί. Ἐπὶ τῆς ἐπομένης βαθμίδος ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάλιν κάποιος ἄλλος, τῶν προηγουμένων δὲ ἀρετῶν καὶ κακιῶν δὲν ὑπάρχει κανὲν ἔχνος· ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ἐνεφανίσθησαν ἄλλοι τρόποι καὶ ἄλλαι ἀταξίαι καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς ». Ὅθεν κάθε ἡλικία πρέπει νὰ κρίνεται κατὰ τὰ ἰδικά της κριτήρια.

Ἐκ τῶν νεωτέρων παιδαγωγικῶν πρῶτος ὁ Rousseau ρητῶς ἐδίδαξεν, ὅτι τὸ παιδί δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἐνήλικος ἐν μικρογραφίᾳ, ἀλλ' ὅτι τοῦτο κατ' ἀρχὴν εἶναι κάτι τι διάφορον τοῦ ἐνηλίκου. Εἰς τὴν νέαν Heloise λέγει οὗτος : « Ἡ φύσις θέλει τὰ παιδιά νὰ εἶναι παιδιά πρὶν ἢ γίνουν ἐνήλικοι ». Ἀπὸ τοῦ Rousseau δὲ καὶ ἐξῆς ἀφωρομήθη ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἡ σκέψις περὶ ἐρεῦνης τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδὸς καὶ τῆς διαιρέσεως εἰς περιόδους ἢ βαθμίδας.

Ἄλλ' ὅμως παλαιότατῃ εἶναι ἡ ἀδρομερὲς διαιρέσις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς περιόδους, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει πλεῖον ἔτη. Πρὶν ἢ δὲ εἴπωμεν περὶ τινῶν ἐκ τῶν διαιρέσεων τούτων, σκόπιμον κρίνομεν νὰ πραγματευθῶμεν περὶ τοῦ κριτηρίου, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁρμᾶται πᾶσα διάρκεις εἰς περιόδους ἢ ἡλικίας¹.

Ἄν ἡ ψυχικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου συνετελεῖτο ἐν συνεχείᾳ, ὡς ἐνομίζετο παλαιότερον, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων ἡλικίαι, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον οὐσιώδεις διαφορὰς ἀπ' ἀλλήλων. Θὰ ἦτο μὲν

1. Τῶν λέξεων « περίοδος ζωῆς » καὶ « ἡλικία » κάμνομεν χρῆσιν ἀδιαφόρως.

βεβαίως δυνατόν νὰ διακρίνη τις π.χ. τὸ παιδὶ ἀπὸ τὸν ἐνήλικον καὶ ἀπὸ τὸν γέροντα, ἀλλ' αἱ διαφοραὶ θὰ ἐφαίνοντο μᾶλλον ποσοτικαί. Τοιαῦται τινες δηλαδή: ὁ ἀνὴρ θὰ ἐφαίνετο ψυχικῶς καὶ σωματικῶς μόνον ἠϋξημένον παιδί. Ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις συντελεῖται τῷ ὄντι οὐχὶ ἐν ἀδιαλείπτῳ καὶ ἀνειπασθῆναι συνεχεῖα. Διανύουσα δηλαδή αὕτη ἐπὶ χρόνον τινὰ μᾶλλον συνεχῇ ὁδόν, ἀκολουθοῦσα τρόπον τινὰ τὴν αὐτὴν τροχίαν, ἥτις βαθμηδὸν γίνεται βαθύτερα καὶ εὐρύτερα, ἐξαίφνης ἀνακόπτεται. Διαρκούσης περιόδου τινός, συναθροίζονται τρόπον τινὰ ποσὰ τινὰ ἐνεργείας. Ὅταν δὲ ἡ συσσώρευσις αὕτη ὑπερβῇ τὴν ὀρίκην ἀξίαν, ἐξαίφνης ἀναφαίνεται νέον πεδίον βιωμάτων οὐσιωδῶς διάφορον, νέα περίοδος τῆς ζωῆς. Τὴν μέχρι τοῦδε ἥρεμον κίνησιν διαδέχεται σφοδρὰ αἰφνιδία ὥσις, ἥτις εἶναι πάντοτε ὀδυνηρά, ἐνίοτε δὲ καταστρεπτική. Μεταβατικαὶ φάσεις τῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀπελπισίαν καὶ ἀπογοήτευσιν, ὁδηγοῦν ἐκαστοτε εἰς νέαν περίοδον τῆς ζωῆς, εἰς βαθμίδας ἀνωτέρας. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλεται ποιοτικῶς. Ἡ μεταβολὴ δὲ αὕτη συντελεῖται πάντοτε ἐν εἴδει σφοδροτέρων ἢ ἀσθενεστέρων κρίσεων κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς ἕκαστον σύστασιν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀσυνεχείας ἐν τῇ ψυχολογίᾳ εἶναι ἀνεγνωρισμένη ἀπὸ τινων δεκαετιῶν. Περί ταύτης ἔχει πραγματευθῇ π.χ. ὁ C. Stumpf ἐν τῷ συγγράμματι «*Philosophische Reden und Vorträge*», Leipzig, 1910.

Κρίσεις τοιαύτας ἔχει ἐξακριβώσει εἰς τὸν βίον τοῦ Goethe ὁ διάσημος νευρίατρος καὶ ψυχολόγος Paul Möbius (1853-1907) ἀνὰ ἑπταετίαν. Ἡ σχετικὴ πραγματεία αὐτοῦ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «*Ueber das Pathologische bei Goethe*» (1898)· ἐνεποίησε δὲ αὕτη μεγίστην ἐντύπωσιν¹. Ὁ δὲ Kretschmer ἀκολουθεῖ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Möbius καὶ συμπληρῶνει αὐτά².

Τῷ ὄντι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου ὅρος ἐκ τῶν προτέρων ἀναγκαῖος εἶναι ἢ οὐχὶ εὐπρόσδεκτος, ὀδυνηρά, ταραχὴ καὶ κόλυσις τοῦ μέχρι τοῦδε τρόπου ζωῆς. Ἡ ἀνάπτυξις ἀπαιτεῖ συγχρόνως ἀσυνήθη, κοπιώδη πρακτικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ νέου τρόπου ζωῆς, ὁ ὁποῖος ἔχει τὰς ρίζας αὐτοῦ ἐν τῇ φύσει αὐτῆς ταύτης τῆς ἀναπτύξεως. Συντελεῖται δηλονότι αὕτη ὡς ἀκολουθῶς: Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τίθενται ἔνδοθεν εἰς ἐνέργειαν φυσικαὶ καταβολαί, εἰς τὰς ὁποίας προσέρχονται ἐπιδράσεις ἔξωθεν· ἀμφότεραι δὲ κατ' ἀρχὰς μὲν ταρασσούν τὴν ἐκαστοτε βιοτικὴν κατάστασιν καὶ ἀναστέλλουν αὐτήν· ἀλλ' ἔπειτα αἴρεται μὲν ἡ ταραχὴ καὶ ἡ ἀναστολή, συγχρόνως δὲ αἱ ἔνδοθεν,

1. Τὴν αὐτὴν ἀντύπωσιν ἔχει γεννήσει καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Möbius «*Περὶ τῆς φυσιολογικῆς ὀλιγοφρενίας τῆς γυναικός*», ὡς ὀνομάσθη τοῦτο ὑπὸ τοῦ μεταφράσαντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀντωνάκη. Γερμανιστὶ φέρει τὸ βιβλίον τοῦτο τὴν ἐπιγραφὴν: «*Ueber den Physiologischen Schwachsinn des Weibes*».

2. *Idē Schweizerische Zeitschrift für Psychologie*, N. 1. Bd. IX, 1950 «*Goethe und die Psychologie*» von Albert Wellek, σελ. 15-16.

ἐκ τῶν καταβολῶν, παρορμήσεις καὶ αἱ ἔξωθεν ἐπιδράσεις παράγουν ἀντιδράσεις, αἵτινες, ἂν ὑπάρχῃ ἱκανότης πρὸς ἀνάπτυξιν, φέρουν κατὰ κανόνα βιώματα καὶ βιοτικὰς ἐκδηλώσεις, αἵτινες γίνονται σὺν τῷ χρόνῳ πλουσιώτεραι καὶ εὐρύτεραι, συνδέονται δὲ μετ' ἀλλήλων βαθύτερον καὶ ἀρτιώτερον. Τὸ παλαιόν, ἐξ οὗ ἀφορμᾶται ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις, συγχωνεύομενον παραμένει μὲν ἐν τῷ νέῳ ἐνεργόν, ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν εἶναι αἰσθητὴ πρὸ τῆς ἐν εἴδει ἐκρήξεως ἀναφαινομένης νέας μορφῆς ἐνεργείας, ἣτις, ὡς ἐλέχθη, εἶναι πλουσιωτέρα καὶ ἀρτιωτέρα.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα τίθενται ὑπὸ τῶν φυσικῶν καταβολῶν, ὅτι ὁ βίος γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ πλουσιώτερος καὶ ἀρτιώτερος.

Ὡσαύτως ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ὁ βίος δὲν εἶναι ἡρεμος καὶ συνεχὴς ἄνοδος, ἀλλὰ μᾶλλον ἀναρρίχσεις, δυσχερεῖς ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους ἀνάβασις, κατὰ τὴν ὁποίαν τινὲς συντρίβονται.

Περὶ τῶν κρίσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι προηγοῦνται πάσης μεταβάσεως ἀπὸ τινος ἡλικίας εἰς ἑτέραν, ὠφέλιμον εἶναι νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν ὁ ἀνθρωπος. Ἄλλ' ἡ γνῶσις περὶ προσεχούς ἐλεύσεως κρίσιμου τινὸς περιόδου δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ παρορμᾷ εἰς προσπάθειας νὰ ἀποφεύγῃ τις αὐτήν· διότι πᾶσα τοιαύτη προσπάθεια εἶναι δυνατόν νὰ γεννᾷ σφοδροτέραν ταραχήν, πολλάκις δὲ καὶ βαρυτέρας σωματικὰς καὶ ψυχικὰς νόσους. Ἡ δὲ περὶ αὐτῶν γνῶσις εἶναι ὠφέλιμος, ἐπειδὴ δίδει θάρρος πρὸς καρτερικὴν ἀντεμετώπισιν αὐτῶν. Εἶναι πλάνη ἐπιβλαβὴς νὰ προσπαθῇ τις νὰ ἀποφύγῃ φυσικὴν παροδικὴν ταραχήν διὰ ταξιδίων, διὰ διασκεδάσεων ὑπερμέτρων, δι' ὑπερβολικῆς ἐντάσεως τῶν δυνάμεων πρὸς ἐργασίαν, διὰ τῆς χρήσεως οἰνοπνεύματος, νικητικῆς, ναρκωτικῶν. Ἄν τις εἶναι ἐκ φυσικῶν καταβολῶν ἰσχυρὸς, περνᾷ μὲ καρτερίαν τὴν κρίσιν καὶ εἰσέρχεται εἰς νέαν ζωὴν, ἀναγεννᾶται κατὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως καὶ ἂν πρόκειται περὶ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς, εἰς τὸ ἔσχατον γῆρας.

Αἱ κρίσεις, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐνταῦθα, ὁμοιάζουν μὲν μὲ τὰ φαινόμενα νευρώσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι νευρώσεις· διότι περὶ νευρώσεως ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί λόγος μόνον, ἂν τὰ φαινόμενα τῆς ταραχῆς γίνουν μόνιμα. Τοῦτο δὲ εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίῃ, ὅσάκις τις ἐμμένει εἰς τρόπους ζωῆς προηγουμένης ἡλικίας, ἐνῶ ἀνεφάνησαν ἤδη τὰ βιώματα καὶ οἱ τρόποι ζωῆς, οἵτινες προσιδιάζουν εἰς ἑτέραν, μεταγενεστέραν, ἡλικίαν. Οὗτοι δὲ ἀπωθούμενοι ἀτόπως εἰς τὸ ἀσυνεῖδητον δρῶσιν ἐκείθεν αὐτονόμως καὶ ἀπροσφόρως καὶ οὕτω διαταράττουν τὴν ζωὴν. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ νευρώσεως, ἡ ἥρσις τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιτευκτὴ διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ζωῆς εἰς τὸν κανονικὸν ροῦν αὐτῆς.

Καὶ τώρα εἶναι δυνατόν νὰ ἐρωτήσῃ τις : Εἶναι δυνατόν νὰ λαμβάνῃ τις γνῶσιν μετὰ κατανοήσεως βιωμάτων ἡλικίας μεταγενεστέρας ἐκείνης, τὴν

ὁποῖαν νῦν διανύει ; Ἡ ἀπόκρισις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι θετική. Πολλὰ δηλαδὴ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ κυρίως ζωντανὰ καὶ ἐν πλήρει δράσει κατὰ τινα ἡλικίαν, ὑπάρχουν ἐν σπέρματι, ὑποτυπωδῶς, κατὰ τὰς προηγουμένας. Καὶ τὸ μικρὸ παιδί διαισθάνεται εἰς βαθμὸν σημαντικὸν τὴν σημασίαν τῶν βιωμάτων τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ γέροντος. Οὗτοι δὲ διασώζουσιν ἵχνη τῆς κατὰ τὰς προηγηθείσας ἡλικίας ζωῆς καὶ ἀναμνήσεις πολλάκις ζωηροτάτας, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἐνίσχυσιν τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἶναι δυνατόν νὰ λαμβάνουν. Τὰ πράγματα ἔχουν οὕτως, ὥστε εἶναι ἐξησφαλισμένη ἡ συνεννόησις μεταξὺ τῶν διαφόρων ἡλικιῶν. Ἐπ' αὐτῆς δὲ στηρίζεται ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία.

Ἐν συνόψει λέγομεν, ὅτι κριτήριον τῆς διακρίσεως τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἐπὶ μέρους περιόδους, εἰς ἡλικίας, εἶναι αἱ ταραχαί, τὰς ὁποίας οὗτος ὑφίσταται κατὰ χρονικὰ διαστήματα, μετὰ τὰς ὁποίας ἐξαίφνης ἀναφαίνονται νέα βιώματα, νέοι τρόποι ζωῆς.

Τὸ φαινόμενον τῆς ἀσυνεχείας, δηλαδὴ τῆς μετὰ τινὰ κρίσιν αἰφνιδίας ἐμφανίσεως νέας περιόδου τῆς ζωῆς, ἀποδέχεται σήμερον ὅχι μόνον ἡ ψυχολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ βιολογία. Εἶναι δὲ μάλιστα ὁρθὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι κατὰ πρῶτον κατεδείχθη τοῦτο πρὸ πάντων ἐν τῇ βιολογίᾳ. Ἀντὶ δηλαδὴ τῆς παλαιότερας θεωρίας, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις βαίνει καὶ ἐν τῇ φιλογονίᾳ καὶ ἐν τῇ ὀντογονίᾳ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κατ' ἀνειπισθήτους, μικροτάτας, μεταβολάς, κατεδείχθη πειραματικῶς, ὅτι πᾶσα μεταβολὴ συντελεῖται ἐξαίφνης, κατ' ἄλλατα, οὐδέποτε κατὰ συνεχῇ μικρὸν κατὰ μικρὸν αὐξήσιν. Γένεσις ἐν τῇ βιολογίᾳ σημαίνει δημιουργίαν κατ' ἄλλατα νέων ὀργάνων, νεοπλασίων, ἥτις φέρει τὸ ἐπιστημονικὸν ὄνομα « ἐπιγένεσις » ¹.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ φυσικῇ κατὰ τὴν θεωρίαν περὶ ἐνεργείας τὰ φαινόμενα, ἅτινα παρατηροῦνται ἐν τῷ μικροκόσμῳ, συντελοῦνται ὡσαύτως οὐχὶ ἐν συνεχείᾳ, ἀλλ' ἀσυνεχῶς κατὰ διαδοχικὰ τινάγματα μικρῶν ποσῶν ἐνεργείας (Quantentheorie).

Ταῦτα περὶ τοῦ κριτηρίου, καθ' ὃ γίνεται ἡ διαίρεσις τῆς ζωῆς εἰς (περίόδους) ἡλικίας. Νῦν δὲ προβαίνομεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν διδασκαλιῶν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν περιόδων, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ διαιρεθῇ ἡ ζωή.

Διαίρεσις τῆς ζωῆς εἰς περιόδους.

Παλαιότητα εἶναι ἡ διαίρεσις εἰς παιδικήν, εἰς ἀνδρικήν καὶ εἰς γεροντικήν ἡλικίαν. Τοιαύτην ἡσπάζοντο οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες, οἱ Αἰγύπτιοι καὶ

1. Περὶ τοῦτου πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν : « Ὑλισμὸς καὶ σύγχρονος βιολογία καὶ ψυχολογία », τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος τὸ 1952.

ἄλλοι. Ἡ παναρχαία ἐρώτησις τῆς Σφιγγὸς εἰς τὴν διαίρεσιν ταύτην ἀνεφέρετο¹. Θὰ ἦτο δὲ δυνατόν σήμερον νὰ τεθῇ ἡ ἐρώτησις αὕτη ὡς ἀκολούθως: « Ποίος τις εἶσαι, ὦ ἄνθρωπε, εἰς ἐκάστην τῶν περιόδων τούτων τῆς ζωῆς; ».

Οἱ Ρωμαῖοι συμπληροῦντες τὴν τριμελῆ τῶν Ἑλλήνων διαίρεσιν παρέχουν τὴν ἀκόλουθον πενταμελῆ: Pueritia = παιδικὴ ἡλικία, Adolescentia = ὥριμος νεότης (17-25 ἔτος) Juventus = πρώτη ἀνδρική ἡλικία (ὁ ἔχων περίπου τὴν ἡλικίαν τῶν 30 ἔτων μέχρι τῶν 40), Virilitas = ὥριμος ἀνδρική ἡλικία (περὶ τὸ 45ον ἔτος), Senectus = Γῆρας.

Ὁμοφωνία σήμερον περὶ τῆς διαίρεσως τῆς ζωῆς εἰς περιόδους κατ' ἀκριβῶς τεθημένα ὅρια δὲν ὑπάρχει.

Ὁ C. G. Jung ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ πεπολιτισμένος ἄνθρωπος σήμερον ζῇ κατὰ τὸν μέσον ὅρον 70 ἔτη, διακρίνει τὸ πρῶτον ἡμῖς μέχρι περίπου τοῦ 35ου ἔτους ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμῖς, 35-70 ἔτος. Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς κρατεῖ μᾶλλον ἐξωστρέφεια τῆς συνειδήσεως, ἡ συνείδησις δηλαδὴ στρέφεται μᾶλλον εἰς τὸν ἔξω κόσμον, περισσότερον εἰς ἐκείνους, οἵτινες φύσει ἔχουν ἐπικρατεστέραν τὴν ἐξωστρέφειαν, ὀλιγώτερον δὲ εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἔχουν φύσει ἐπικρατεστέραν τὴν ἐνδοστρέφειαν. Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἡμῖς κρατεῖ μᾶλλον ἐνδοστρέφεια τῆς συνειδήσεως, καθ' ὃν τρόπον κατὰ τὸ πρῶτον κρατεῖ μᾶλλον ἡ ἐξωστρέφεια².

Ὁ A. Maeder διαιρεῖ εἰς τέσσαρας περιόδους, ὧν ἐκάστη περιλαμβάνει 20 ἔτη.

Παλαιὰ διαίρεσις εἶναι ἡ ἀνὰ ἑπταετίαν, τὴν ὁποίαν, ὡς εἶδομεν, ἐβεβαίωσεν ἐπιστημονικῶς ὁ Παῦλος Μαίμπιος (P. Möbius). Ἀνὰ ἑπταετίαν παρατηρεῖται αἰφνιδία μεταβολή. Ἰδια δέ, ὡς λέγει ὁ Ernst Aeppli, ὀδυνηροτέρα καὶ σφοδροτέρα παρατηρεῖται ἡ περὶ τὸ 28ον, ἡ περὶ τὸ 34ον-35ον καὶ ἡ περὶ τὸ 42ον ἔτος κρίσις.

Ἄν τις ἤθελε νὰ χαρακτηρίσῃ *ἀδρομερέστερον* περιόδους τῆς ζωῆς ἀπὸ γεννήσεως μέχρι θανάτου, νομίζομεν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ πράξῃ τοῦτο μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν, ἂν ἤθελεν ἀποδεχθῇ τὴν κατὰ τοὺς Ρωμαίους διαίρεσιν

1. Ὡς εἶναι γνωστὸν ἡ Σφίγξ ἠρώτα τοὺς διαβαίνοντας πρὸ αὐτῆς: « Ποῖον εἶναι τὸ ὃν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τὴν μὲν προίαν βαδίζει ἐπὶ τεσσάρων, τὴν δὲ μεσημβρίαν ἐπὶ δύο καὶ τὴν ἐσπέραν ἐπὶ τριῶν; ». Ὁ μὴ ὀρθῶς ἀποκρινόμενος κατεσπαράσσεται ὑπ' αὐτῆς. Ὁ Οἰδῖπους ἀπεκρίθη ὀρθῶς, ὅτι τό, περὶ οὗ ὁ λόγος, ὃν εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

2. Περὶ τῶν ψυχολογικῶν ὁρων « ἐνδοστρέφεια » καὶ « ἐξωστρέφεια » πραγματευόμεθα εἰς τὰ βιβλία ἡμῶν: 1) Χαρακτήρες ἡ ψυχολογικοὶ τύποι, 2) Ψυχολογία τοῦ βάρους, 3) Εἰς τὴν πραγματείαν « Ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ τυπολογία », ἥτις ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν « Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή » κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον 1962 καὶ Ἰανουάριον 1963.

τροποποιουμένην ὑπὸ τοῦ H. Künkel. Οὗτος διακρίνει πέντε περιόδους, ὧν ἑκάστη περιλαμβάνει 14 ἔτη. Μετὰ δὲ τὸ 70^{ον} ἔτος εἶναι δυνατόν νὰ προστεθῇ τὸ βαθὺ γῆρας, ὡς ἕκτη περίοδος.

Διαιρέσεις πολλαὶ τοῦ τμήματος τῆς ζωῆς ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἐγένοντο κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ὑπὸ ἐπιφανῶν ψυχολόγων. Περὶ τούτων γίνεται λόγος ἐν τῷ *Παραρτήματι*, τὸ ὅποιον προσέθεσα εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου μου « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ». Ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαιρέσεων τούτων συνάγεται, ὅτι ἀκριβῆ χρονικὰ ὅρια ἑκάστης περιόδου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τίθενται· διότι ὁ ρυθμὸς τῆς ἀναπτύξεως δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς πάντα τὰ πρόσωπα. Περίοδος π.χ., ἣτις εἰς τοῦτο τὸ πρόσωπον ἔχει λήξει περὶ τὸ 5^{ον} ἢ περὶ τὸ 6^{ον} ἔτος, εἰς ἄλλο λήγει περὶ τὸ 7^{ον}. Διὰ τοῦτο σκόπιμον εἶναι νὰ μὴ ἐμμένωμεν εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς καθορισμὸν ἀκριβῶν χρονικῶν ὁρίων, ἀλλὰ νὰ καθορίζωμεν τὰ οὐσιώδη, χαρακτηριστικά, γνωρίσματα ἑκάστης περιόδου, ἔχοντες ἅμα ὑπ' ὄψει, ὅτι εἶναι σχετικῶς ἀδιάφορον, ἂν περιόδός τις ἀρχίζῃ ἢ λήγῃ κάπως ἔνωρίτερα ἢ ἀργότερα. Τὰ οὕτω τιθέμενα χρονικὰ ὅρια εἶναι χρήσιμα μόνον ὡς ἀφετηρία πρὸς χαρακτηρισμὸν.

Προβαίνομεν νῦν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν ἑκάστης περιόδου τῆς ζωῆς, ἔχοντες κύρια βοηθήματα τὰ ἀκόλουθα συγγράμματα τοῦ Hans Künkel :

- 1) Schicksal und Willensfreiheit, 1924.
- 2) Der furchtlose Mensch, 1938.
- 3) Das Gesetz deines Lebens, 1938.
- 4) Die Lebensalter, 1939.

Καὶ τὰ τέσσαρα ταῦτα συγγράμματα παρὰ Eugen Diederichs Verlag, Jena.

Πρὸς τούτοις εἵχομεν ὑπ' ὄψει τὸ βιβλίον τοῦ Romano Guardini « Die Lebensalter ihre ethische und paedagogische ». Bedeutung, 1959. Werkbund-Verlag, Würzburg καὶ τὴν Ψυχολογίαν τοῦ βάρθους, πρὸ πάντων τὴν κατὰ C. G. Jung.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τὰ δέκα τέσσαρα πρῶτα ἔτη. Ἡ ἀκμὴ αὐτῆς συμπίπτει μὲ τὸ δωδέκατον περίπου ἔτος, καθ' ὃ συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις τῆς νοημοσύνης, λαμβανομένης καθ' ἑαυτήν¹. Ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου περίπου ἔτους μέχρι τοῦ 14^{ου} καὶ πέραν αὐτοῦ προπαρασκευάζεται ἡ μεταβάσις εἰς τὴν δευτέραν περίοδον. Κατὰ τὸ μεταβατικὸν τοῦτο διά-

1. Ἴδε Φ. Δ. Παλίδας, « Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τῶν παίδων κατὰ τὰ ἔτη τῆς φοιτήσεως αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον ». Διδακτορικὴ διατριβή. Ἀθήναι 1952.

στημα παρατηρείται διαταραχή, κρίσεις, τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν¹. Συνήθη φαινόμενα τῆς μεταβατικῆς ταύτης περιόδου εἶναι τὰ ἀκόλουθα : Τραχύτης τρόπων συμπεριφορᾶς, θρασύτης, σφοδρὰ περιέργεια πρὸ πάντων περὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν γενετήσιον ὁρμὴν, ροπή πρὸς ἀπομόνωνσιν, διάστασις πρὸς ἑαυτόν, τάσις πρὸς εὖρεσιν φίλων, διαταραχὴ τῶν σχέσεων πρὸς τοὺς γονεῖς, πολλάκις σκέψεις περὶ αὐτοκτονίας, ἀμφιταλάντευσις μεταξὺ ἀντιθέσεων, φιλοδοξία, πείσμα κλπ.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τῆς ζωῆς, ἀπὸ γεννήσεως μέχρι τοῦ 14ου ἔτους, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν πρὸς τὸν ἕξω κόσμον, αὐτὸν κυρίως παρατηρεῖ. Τοιοῦτοτρόπως διαπλάσσονται αἱ λειτουργίαι τοῦ παρατηρεῖν, αἱ ἀπλᾶι ἐπὶ μέρους λειτουργίαι, ἐξ ὧν συντίθεται ἡ νοημοσύνη, δηλαδὴ σύντονος καὶ διαρκῆς προσοχή, ἱκανότης εἰς πολυειδεῖς συνδέσεις καὶ πρωτοτύπους συνειρημούς, ἱκανότης εἰς τὴν μέτρησιν καὶ κατὰτάξιν διαφόρων ἀντικειμένων. Τὰ παιδιὰ τῆς ἡλικίας ταύτης συνδέονται ἀναμεταξύ των, καθόσον εἶναι δυνατόν νὰ συμπαίξουν ἄνευ βαθυτέρας ἐσωτερικῆς συμπαθείας καὶ φιλίας. Φιλίαι ταχέως διαλύονται.

Χαρακτηριστικὸν ὡσαύτως γνώρισμα τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι ἡ εὐχαρίστησις, μὲ τὴν ὁποίαν τὰ παιδιὰ ἀκροῶνται μύθους. Παιδιὰ δέ, τὰ ὁποῖα δὲν ἔλαβον πείραν παραμυθιῶν καὶ μύθων, δυσκόλως κατὰ τὸν μετέπειτα βίον ἀφοσιώνονται μὲ ὅλην τὴν ψυχὴν των εἰς τὴν ἐπιστήμην. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη εἰς οἷαν ἀνεπτύχθη ἀκμὴν, ἂν μὴ προηγεῖτο ἡ μυθολογικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ κατὰ τὸν Μεσαίωνα συμβολικὴ ἀντίληψις τοῦ κόσμου. Τὰ παιδιὰ ἔχουν φύσει τὴν ἱκανότητα νὰ παίζουν παιγνίδια τῆς ἰδικῆς των ἐπινοίας, νὰ δημιουργοῦν μορφάς, σκηνὰς τῆς ζωῆς, ἑορτὰς κλ. Ἀντὶ δὲ τούτου σήμερον βλέπομεν πανταχοῦ παιγνίδια, τὰ ὁποῖα ἐπινοοῦν ἐνήλικοι. Ἐὰν δὲ κάποτε εὐτυχῶς δημιουργῇται κάτι τι τῷ ὄντι παιδικόν, ἐὰν π.χ. διδάσκαλοι ἢ καὶ ἄλλοι ἐνήλικοι ἤθελον ἶδει γνήσια παιδικὰ ἱχνογραφήματα μεγάλῃς σχετικῶς σημασίας, τότε γίνονται θεωρίαι περὶ αὐτῶν, ὀργανοῦνται ἐκθέσεις καὶ δίδονται βραβεῖα τοιοῦτοτρόπως νοθεύεται ἡ παιδικότης, διαστρέφεται ἡ ἀνάπτυξις, τὰ πάντα διαφθείρονται ἐν αὐτῇ.

Εἶναι διὰ τοῦτο μέγα σφάλμα νὰ παρακάμπτεται ὠρισμένη φάσις τῆς ὅλης ζωῆς χάριν μεταγενεστέρας, νὰ θυσιάζεται ὁ παιδικὸς τρόπος ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων χάριν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀντιλαμβάνονται αὐτὰ οἱ ἐνήλικοι. Οὗτοι, δηλαδὴ οἱ ἐνήλικοι, οὐδέποτε θὰ ἤθελον ἀναπτυχθῇ ὁμαλῶς καὶ πλήρως ὡς ἐνήλικοι, ἂν μὴ ἔχη προηγηθῇ πλήρης ἡ παιδικὴ πείρα τῆς ζωῆς κατὰ τὴν σχετικὴν ἡλικίαν.

Τῆς ἡλικίας ταύτης καταφανὴ ἔχνη διασώζουσιν ἐκ τῶν ἐνηλίκων ἐκεῖνοι,

1. Ἴδε τὸ παράρτημα, ὅπερ προσετέθη εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου μου « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ».

οἷτινες ἀσχοιοῦνται μὲ τὴν συλλογὴν γραμματοσήμων, ὅπων κλπ., οἱ μὲ ἐνθουσιασμὸν ἀσχοιοῦμενοι μὲ τὴν λύσιν αἰνιγμάτων, σταυρολέξων, οἱ κατεχόμενοι ἀπὸ σχολαστικόν, ὑπερβολικόν, φιλολογικὸν διαφέρουν πρὸς λέξεις καὶ γράμματα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἀξίωσιν σπουδαίας ἐρεῦνης, οἱ καταδαπανῶντες τὸν χρόνον εἰς σχολαστικὰς ἀσχολίας τῶν γραφείων, οἱ ὑπερβολικῶς ἀσχοιοῦμενοι μὲ ἀσήμαντα πειράματα κ.τ.τ.

Ἡ δευτέρα περίοδος τῆς ζωῆς.

Αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἔτους περίπου λήγει περὶ τὸ 28^{ον}. Ἡ περὶ τὸ ἔτος τοῦτο κρίσις εἶναι ἐν συγκρίσει πρὸς προγενεστέρας ὀλιγώτερον γνωστή· εἶναι δὲ αὕτη κυρίως κρίσις ψυχικῇ, συναισθηματικῇ, οὐχὶ τόσον σωματικῇ. Κατ' αὐτὴν, περὶ τὸ 24^{ον} - 25^{ον}, τελειοῦται ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Κατ' αὐτὴν προχωρεῖ ἡ ψυχικὴ ὥριμασις, χωρὶς νὰ ἔχη πολλάκις τελειωθῇ.

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι κυρίως συναισθηματικῇ. Ἀλλ' ὅμως συνεχίζεται ἡ ἀνάπτυξις καὶ τῆς διανοίας κατ' αὐτὴν. Κατ' αὐτὴν ἡ διάνοια σαφῶς στρέφεται μᾶλλον πρὸς τὸ ἀπρηγμένον, ζητεῖ νὰ συλλαμβάνῃ τὸ οὐσιῶδες καὶ νὰ μορφώῃ ἰδικὴν τῆς, προσωπικὴν, ἀντίληψιν περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῆς ζωῆς. Πλείστοι ἐπανερχονται μετὰ προηγηθείσας σφοδρὰς ἀμφιβολίας εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν διάφορον τῆς κατὰ τὴν πρῶτην περίοδον τῆς ζωῆς. Διότι ἤδη ἔχουν ὑποβάλλει αὐτὰς εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον· οἱ λοιποὶ προσφεύγουν εἰς ἄλλας θρησκευτικὰς παραστάσεις εἴτε θετικὰς εἴτε ἀρνητικὰς. Καὶ ἡ ὀριστικὴ δὲ τοῦ ἐπαγγέλματος ἐκλογὴ συμπιπτει συνήθως (οὐχὶ πάντοτε) μὲ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς περιόδου ταύτης.

Ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην προέχει τὸ συναίσθημα. Συνήθως ὀνομάζεται αὕτη τὸ «*ἔαρ*» τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Περὶ τὸ τέρμα αὐτῆς σφοδρὰ ἀναφαίνεται ἡ ἀνάγκη πρὸς δημιουργίαν οικογενείας.

Κατ' αὐτὴν ἀναφαίνονται συναισθήματα καλολογικὰ, συναισθηματα ἀγάπης κατὰ τὴν γενικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἥτις περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὰ ἐρωτικά, ἀλλ' ἐν γένει τὰ συναισθήματα φιλίας. Συνάπτονται κατ' αὐτὴν σύλλογοι φιλικοί, ἐπειδὴ τοὺς νέους ἐνώνει ὁ αὐτὸς τρόπος, ὁ συναισθηματικὸς δηλαδή, βιώσεως. Οἱ σύλλογοι οὗτοι εἶναι εὐδιάλυτοι, ἀν μάλιστα ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ κατ' αὐτοὺς γονεῖς, διδάσκαλοι, οἷτινες ἀψυχολογῶς θέλουν νὰ ἐπιβάλλουν τρόπον ὀργανώσεως πρόσφορον πρὸς τὴν ἰδικὴν τῶν ἡλικίαν, ὅπως δὲ ἀπρόσφορον πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν νέων.

Ἡ ψυχικὴ διάθεσις τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι λίαν μεταβλητῇ. Κατ' αὐτὴν ὁ νέος κλυδωνίζεται πολλάκις μεταξὺ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας, μεταξὺ ἀπογοητεύσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ φωνὴ εἶναι εὐκίνητος, μαλακῇ, μελωδικῇ. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ὀνειροπόλος, ἐστερημένη πολλῆς ἐνεργητι-

κόττης, μαλακή, ἡ στάσις τοῦ σώματος χαρίεσσα. Τὸ βῆμα κλονούμενον, ἀδέσποτον. Εἶναι ἡ ἡλικία, εἰς τὴν ὁποίαν ἰδίᾳ κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς ἔτη ἰδιάζει κατ' ἐξοχὴν ὁ χορὸς, ἡ μουσικὴ καὶ τὸ ἄσμα, καὶ τὸ εὐθυμον καὶ τὸ μελαγχολικόν. Μουσικὸν ὄργανον ἀρμόζον εἰς τὴν ἡλικίαν ταύτην εἶναι τὸ βιολί καὶ ὁ αὐλός. Ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία διακρίνεται διὰ τὸν πλοῦτον τῶν εἰκόνων, ὁμιλεῖ, προκειμένου λόγου περὶ νεανίδων, περὶ *sweet seventeen*, δηλαδὴ περὶ γλυκῶν δεκαεπτά. Παλαιὸν δὲ γαλλικὸν δίστιχον λέγει :

*Dansez à quinze ans
plus tard il n'est plus temps !*

Δηλαδὴ χορεύετε εἰς τὰ δεκαπέντε ἔτη, ἀργότερα δὲν εἶναι πλέον καιρός.

Ἐνῶ κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν τὴν ὕλην τῶν βιωμάτων παράγει κυρίως ἡ στοιχειώδης διάνοια, κατὰ τὴν δευτέραν, ὡς εἵπομεν, προέχει τὸ συναίσθημα.

Ὁ ἄνθρωπος ἐκλαμβάνομενος ὡς ὁλότης περιλαμβάνουσα πάσας τὰς περιόδους τῆς ζωῆς δὲν γίνεται κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον ἀπολύτως ὥριμος. Διὰ τοῦτο, μάλιστα δὲ κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς ἔτη, ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας τοῦ παιδαγωγοῦ, τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων. Ὁ δὲ παιδαγωγὸς ὀφείλει τῶρα νὰ γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ, οἰκειότερος, ἀγαθὸς σύμβουλος. Αἱ προσταγαὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἀσκοῦν ἐπιρροήν, ἂν μάλιστα αὐταὶ δίδονται, καθ' ὃν τρόπον δίδονται εἰς τὴν προηγουμένην ἡλικίαν. Ἀντὶ προσταγῶν ὀρθότερον εἶναι νὰ δίδονται καταλλήλως συμβουλαὶ καὶ παραινήσεις, τὰς ὁποίας, πολλάκις αὐθορμήτως ζητοῦν οἱ ἄγοντες τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς ἀπὸ παιδαγωγοὺς ἀξίους τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν καὶ ἐπομένως ἐμπνέοντας ἐμπιστοσύνην.

Λίαν σημαντικὸν πρόβλημα τῆς ἡλικίας ταύτης καὶ χρῆζον συνειτῆς καθοδηγήσεως ὑπὸ τῶν παιδαγωγούντων προσώπων εἶναι τὸ ἔρωτικόν¹. Περὶ δὲ τὸ τέρμα αὐτῆς σφοδρὰ ἐμφανίζεται, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ἡ ἀνάγκη πρὸς ἴδρυσιν οἰκογενείας.

Ἄξιον δὲ μνείας εἶναι, ὅτι ὄχι μόνον νεώτεροι ἐρευνηταὶ κρίνουν τὸ τέρμα τῆς ἡλικίας ταύτης τὸ καταλληλότερον πρὸς ἴδρυσιν οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ παλαιότεροι ὁρμώμενοι ἐξ ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων. Οὕτω π.χ. ὁ Ἡσίοδος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ « Ἔργα καὶ Ἡμέραι », στ. 695 συνιστᾷ πρὸς σύναψιν γάμου διὰ μὲν τοὺς ἄνδρας τὸ 30^{ον} ἔτος ἢ ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, διὰ δὲ τὰς γυναῖκας τὸ 25^{ον}.

« Ὡραῖος δὲ γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πολλ' ἀπολείπων μητ' ἐπιθεις μάλα πολλὰ γάμος δέ τοι ὥριος οὗτος ἡ δὲ γυνὴ τετορ' ἡβώοι² πέμπτῳ δὲ γαμοῖτο κ.τ.λ. ».

1. Περὶ τούτου πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Τὸ παιδαγωγικὸν πρόβλημα τῆς γενετησίου ὁρμῆς ».

2. τέτορ ἡβώοι = κατὰ τέσσαρα ἔτη ὑπερβᾶσα τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν.

Ἀμφότεραι αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματεύθην, συγκρινόμεναι πρὸς τὴν ἐπακολουθοῦσαν τρίτην, φαίνονται ὑστεροῦσαι αὐτῆς εἰς λόγον κοινωνικῆς σημασίας.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι δυνατόν νὰ κληθῇ περίοδος τῆς βουλήσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δευτέραν, ἣτις εἶναι δυνατόν νὰ καλῇται συναισθηματικὴ, καὶ πρὸς τὴν πρώτην, ἣτις εἶναι μᾶλλον νοητικὴ.

Περιλαμβάνει αὕτη τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 28οῦ μέχρι τοῦ 42οῦ ἔτους περίπου. Καὶ διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ διὰ τὰς γυναῖκας εἶναι δυνατόν νὰ θεωρῇται αὕτη ὡς ἡ κυρίως ὥριμος ἡλικία.

Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ζωῆς ἀσκεῖ μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δημοσίου βίου. Κατ' αὐτὴν κυρίως δημιουργοῦνται αἱ μεγάλοι βιομηχανικαί, ἐμπορικαί, ἐπιστημονικαὶ κλπ. ὁργανώσεις.

Κατ' αὐτὴν ἐκδηλώνεται ἡ βούλησις νὰ διαπλάσῃ τις τὸν ἑξῶ κόσμον συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν του. Περιφρονοῦνται οἱ μέχρι τοῦδε παιδικοὶ καὶ νεανικοὶ σύλλογοι.

Κατ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται ὁ καλούμενος χαρακτήρ, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ εὐστάθεια τοῦ προσώπου. Σημαίνει δὲ αὕτη οὐχὶ ἀκαμψίαν, οὐχὶ ἄλογον ἐμμονὴν εἰς γνώμας καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς· ἀλλὰ μᾶλλον ἔνωση ζωτικῆς διανοίας, συναισθήματος καὶ βουλῆσεως μὲ τὸν βαθύτερον κείμενον προσωπικὸν πνευματικὸν πυρῆνα. Ἰδιαιτέραν δὲ σημασίαν ἀποκοτῶν κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἀξιοπιστία ἐν παντί, ὅπερ ἔχει ἀναλάβει τις, τήρησις δοθέντος λόγου, συναισθηματικῆς περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ περὶ τοῦ μὴ ὀρθοῦ, περὶ τοῦ εὐγενοῦς καὶ περὶ τοῦ χυδαίου, ἱκανότης τοῦ διακρίνειν εἰς τὸν λόγον, εἰς τὴν διαγωγήν, εἰς τὴν πράξιν, τὸ γνήσιον ἀπὸ τοῦ νόθου.

Ἡ τρίτη ἡλικία ἀπαιτεῖ πειθαρχίαν εἰς τοὺς νόμους· ἐπιβάλλει δὲ αὕτην μὲ αὐστηρότητα.

Ἀντὶ τοῦ τραγουδιοῦ ἀναφαίνεται κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἡ προσταγὴ. Ἀντὶ τοῦ « φίλου » ὁ « συνάδελφος », ὁ δυνάμενος δηλαδὴ νὰ συνεισφέρειν ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ὁργανώσεως.

Ἡ σάλπιγξ εἶναι τὸ μουσικὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον προσαρμύζεται εὐχερῶς εἰς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῆς περιόδου ταύτης. Στρατιωτικὴ προσταγὴ καὶ ὑποταγὴ εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῆς. Ἀντὶ τοῦ χοροῦ ἀναφαίνεται τὸ σταθερὸν στρατιωτικὸν βῆμα.

Διὰ ταῦτα ἡ μεγίστη, ἡ εὐρυτάτη κοινότης, ἐκ τῆς ὁποίας πηγάζουν τὰ βιώματα τῆς τρίτης περιόδου τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ πολιτεία, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἀνήκει εἰς αὐτήν, συναισθάνεται ὡς ἐσωτερικὴν ἀνάγκην.

Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι εἶναι μέγα παιδαγωγικὸν σφάλμα, ὅτι πολλὰ.

κίς ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἀκούονται φωναὶ ὑπὲρ τῆς χαλαρώσεως τῆς πειθαρχίας, τῆς ὑπακοῆς εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ καθήκοντος. Διὰ τῆς χαλαρώσεως ταύτης ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὰς ψυχὰς τῶν παιδίων καὶ τῶν νέων σπουδαῖον συστατικὸν τοῦ πνεύματος στοιχεῖον, τὸ στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον διακρίνει κυρίως τὴν πολυτίμον τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς.

Ὁ μέλλων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην νὰ διατάσῃ ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἔχῃ προπαρασκευασθῇ εἰς τοῦτο ἐπιζόμενος κατὰ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν περίοδον εἰς πρόθυμον ὑπακοὴν εἰς τὰ προστάγματα τῶν παιδαγωγούντων ἐνηλίκων. Καθῆκον τοῦ σχολείου εἶναι νὰ προπαρασκευάξῃ τοὺς τροφίμους εἰς τὴν τρίτην ἡλικίαν δι' ἀσκήσεως τῆς βουλῆσεως δι' ἔργων πρακτικῶν, κηπουρικῶν, χειρωνακτικῶν, ἐργαστηριακῶν, ἱππασίας κλπ. Ἡ καλουμένη κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ ἀγωγή, ἃν ἐπιδιώκεται διὰ ψιλῆς διδασχῆς, εἶναι ματαία, ἴσως δὲ μάλιστα βλαβερὰ· διότι γεννᾷ ψευδῇ ἀντίληψιν περὶ τοῦ καθήκοντος, ἥτις πηγάζει ἐκ τῆς ψιλῆς γνώσεως περὶ αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην παρατηρεῖται ἐπίτασις τοῦ συναισθήματος τῆς δυνάμεως, ἥτις διατηρεῖται εἰς τοὺς ζωτικωτέρους ἀνθρώπους μέχρι θανάτου. Εἶναι ἡ περίοδος, καθ' ἣν πλούσιαι ῥέουν αἱ πνευματικαὶ καὶ αἱ ζωτικαὶ ἐν γένει δυνάμεις. Κατ' αὐτὴν προθυμότητα ἀναλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος κοπιώδεις ἐργασίας, χωρὶς νὰ φείδεται τῶν δυνάμεών του.

Αἱ γυναῖκες κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζονται ἡπιώτεραι τῶν ἀνδρῶν. Ἡ ἔδρουσις οἰκογενείας, ἡ γέννησις τέκνων καὶ ἡ περὶ αὐτῶν μέριμνα εἶναι τὸ κύριον ἔργον τῆς γυναικός.

Εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον χωρίζεται ὁ κόσμος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ζωῆς τῆς γυναικὸς τόσον σαφῶς, ὅσον κατὰ τήν, περὶ ἧς ὁ λόγος, τρίτην, ἥτις εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν περίοδος τῆς πράξεως.

Κατὰ τὴν νεανικὴν μὲν ἡλικίαν ἡ γυνὴ ὀδηγουμένη ὑπὸ τοῦ συναισθήματος ἀναπτύσσεται κανονικώτερον· ὁ δὲ ἀνὴρ προσπαθεῖ νὰ ἀκολουθῇ αὐτὴν ψηλαφῶν. Μετὰ δὲ τὸ 30ὸν ἔτος ὀδηγεῖ μὲν ὁ ἀνὴρ, ἀκολουθεῖ δὲ ἡ γυνή, ἥτις πολλάκις συναισθάνεται ἑαυτὴν ὕστεροῦσαν. Κατὰ τὰς συγκρούσεις δέ, τὰς ὁποίας συνεπάγεται ἡ τοιαύτη ἀνάπτυξις, εἶναι ἀναγκαῖον πρὸς ἐξομάλυνσιν αὐτῶν βοήθημα νὰ κατανοοῦν ἀμφοτέρω τὰ φύλα, πόθεν προέρχεται ἡ φαινομενικὴ αὕτη ἀπ' ἀλλήλων ἀποξένωσις καὶ ποῦ ὀδηγεῖ. Πολλὰι πικρίαι καὶ πολλὰι ἀτυχίαι τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφεύγωνται, ἃν κατανοῇται ἡ φύσις τῆς ἀναπτύξεως¹.

Ἡ νεάνις προσαρμόζεται ταχύτερον τοῦ νεανίου πρὸς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ζωῆς. Προηγείται αὐτοῦ· διότι ἡ περίοδος αὕτη εἶναι οἰκιοτέρα πρὸς τὴν φύσιν τῆς γυναικός. Ἀλλ' ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἡ γυνὴ κατὰ τὴν

1. Ἴδε τὴν πραγματείαν ἡμῶν «Ψυχολογικὴ σύγκρισις τῶν φύλων», περιοδικὸν «Παρνασσός», τόμ. Γ', ἀριθ. 2, 1961.

δευτέραν περίοδον κινεῖται εὐκολώτερον καὶ ἀσφαλέστερον τοῦ ἀνδρός, διὰ τοῦτο ἡ μετάβασις εἰς τὴν τρίτην εἶναι δυσχερεστέρα καὶ ὀδυνηροτέρα εἰς τὴν γυναῖκα παρὰ εἰς τὸν ἄνδρα. Ἡ δευτέρα περίοδος παρέχει εἰς τὴν γυναῖκα πολλὰ ἐξ ἐκείνων, τὰ ὅποια αὕτη φύσει ἐπιδιώκει ὡς γυνή. Ἄλλ' ὅμως ὄχι μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἡ γυνή, εὐθὺς ὡς αὕτη ἤθελεν εἰσέλθει εἰς τὴν τρίτην τῆς ζωῆς περίοδον — δηλαδή περὶ τὸ τριακοστὸν ἔτος — εὗρίσκει ὄχι μόνον ἅπλως ἀναπλήρωμα τοῦ ἀπολεσθέντος, ἀλλὰ καὶ κάτι τι περισσότερον : Εὗρίσκει δηλαδή νεώτερον καὶ εὐρύτερον πεδίον δράσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι ποιοτικῶς διάφορον. Ἡ γυνή συναναστρέφεται τώρα μὲ ἄνδρας καὶ μὲ γυναῖκας κατὰ τρόπον διάφορον ἢ μέχρι τοῦδε, συναναστρέφεται μὲ μεγαλύτεραν σοβαρότητα, τάξιν καὶ θετικότητα· δοῦν κατ' οἶκον, εἰς τὸ ἐπάγγελμα, ἔνθα κρατεῖ τὸ καθήκον καὶ ἡ ὁργάνωσις τῆς ἐργασίας, μὲ μεγαλύτεραν ἢ πρότερον περίσκεψιν. Τὰ νεώτερα δὲ ταῦτα βιώματα, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνει ὁμαλῶς, γίνονται τόσον βαθέα, ὥστε ἐπισκιάζονται τὰ βιώματα τῆς δευτέρας ἡλικίας. Ἰδιαζόντως δὲ πᾶσα γυνή λαμβάνει πεῖραν τῆς χαρακτηριζούσης τὴν τρίτην περίοδον ψυχικῆς διαθέσεως κατὰ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων τῆς.

Διὰ ταῦτα πάντα ἀναγκαῖον εἶναι νεάνιδες καὶ νεανίαι νὰ λαμβάνουν ἐγκαίρως γνῶσιν τῆς ποικιλίας τῆς ψυχικῆς ἀναπτύξεως. Ἀμφότεροι, ὥντες ἐν τῷ θελκτικῷ κόσμῳ τῶν χαρίτων δὲν εἶναι εὐκολον νὰ παραδέχωνται, ὅτι ἡ τρίτη ἡλικία, τὴν ὁποίαν διακρίνει ἐνεργητικότης, προᾶξις σύντονος καὶ αὐστηρά, εἶναι προσφυῆς διὰ τὴν γυναῖκα. Ἀμφότερα τὰ φύλα ἀμφισβητοῦν, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ κάτι τι ἀνώτερον καὶ καλύτερον διὰ τὴν γυναῖκα παρὰ ἡ κομπότης, ἡ χάρις καὶ τὰ θέλητρά τοῦ συναισθημάτος. Ἡ νεότης νομίζει, ὅτι δὲν εἶναι ἄξιον νὰ ζῇ τις ζωὴν, ἡ ὁποία στερεῖται τῶν χαρισμάτων τούτων.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἶναι ἀναγκαῖον, ὡς ἐλέχθη, νὰ προπαρασκευάζεται ὁ νεανίας καὶ ἡ νῆις οὕτως, ὥστε νὰ κατανοοῦν, ὅτι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι στάσιμος, ἀλλ' ὅτι αὕτη ἀδιαλείπτως προχωρεῖ. Ὅθεν τὸ ὀφείλουσιν ἀφόβως νὰ δέχωνται τὴν μεταβολὴν τῶν ἰδεῶν, νὰ μὴ προσπαθοῦν νὰ ἐμμένουν παρὰ φύσιν, ἀλλὰ νὰ ἀφήνουν νὰ παρέρχωνται ἀνεμπόδιστοι παλαιωθεῖσαι καὶ νὰ δέχωνται προθύμως τὰς ἐκάστοτε ἀναφαινομένας εἰς τὴν συνείδησιν νέας, αἰτνες εἶναι πάντοτε εὐρύτεραι τῶν ἀπερχομένων.

Συνοψίζοντες λέγομεν, ὅτι ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς χαρακτηριστικῶς ἐκδηλώνεται ἐν τῇ ὁργάνῳσιν παντὸς εἶδους ἐργασίας, ἐν τῇ ὁργάνῳσιν νοσοκομείων, σχολικῆς ἐργασίας, θρησκευτικῶν, φιλανθρωπικῶν συλλόγων κλπ. Τὸ δὲ εὐρύτατον πεδίον δράσεως καὶ βιώσεως τῆς ἡλικίας ταύτης παρέχει ἡ πολιτεία. Περὶ τὸ τέρμα τῆς περιόδου ταύτης ἀναφαίνεται σὺν τῷ χρόνῳ σαφέστερον συναισθημα περὶ τῶν ὁρίων τῆς προσωπικῆς δυνάμεως. Ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ πεῖραν, ὅτι ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ ἐργασία, τὴν ὁποίαν ἀναλαμβάνει, ὑπερβολικὸς ὁ ἀγὼν, ἡ εὐθύνη.

Συσσωρεύονται τὰ βάρη τῆς ἐργασίας. Αὐξάνονται σὺν τῷ χρόνῳ αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς. Συντήρησις τῆς οἰκογενείας καὶ προαγωγή τῆς εὐμερίας αὐτῆς, διεύρυνσις τῶν ἐπαγγελματικῶν ἀσχολιῶν κλπ. ἀπαιτοῦν πάντοτε νέας προσπάθειας, νέους ἀγῶνας, μεγαλύτεραν σύνεσιν, συντονωτέραν προσοχήν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον λαμβάνει τις ἐπὶ γνῶσιν τούτων· ἐνῷ δὲ κατ' ἀρχὰς ζωὴν ἦτο τὸ συναίσθημα τῆς πλησμονῆς δυνάμεων, πρωτοβουλίας, ἐπινοητικότητος, τώρα περὶ τὸ 40ον - 42ον ἔτος, γίνεται συνειδητὸν τὸ συναίσθημα τῶν ὁρίων. Λαμβάνει τις τώρα πείραν τῆς κοπώσεως, ὅτι δηλαδὴ θὰ ἦτο εὐκατὶον νὰ ἔχη χρόνον διαθέσιμον πρὸς ἐπαρκῆ ἀνάπαισιν.

Ἔχει λάβει τις πείραν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, τῶν συγκρουσέων συμφερόντων, τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀναπτύσσεται καὶ τελειοῦται ἔργον τι, ἔχει λάβει πείραν τέρψεων καὶ θλίψεων, ἀπογοητεύσεων, τῶν ἀθλιότητων τῆς ζωῆς. Πλείστοι εἰς μάτην προσπαθοῦν νὰ συνεχίσουν ζωὴν φέρουσαν τὰς χαρακτηριστικὰς ιδιότητας περιόδου τῆς ζωῆς, αἵτινες ἀνεπιστρεπτὶ παρῆλθον. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν τούτων εἶναι ψυχικαὶ διαταραχαί, αἵτινες εἶναι δυνατόν νὰ ἐνισχύωνται καὶ ἐκ σωματικῶν διαταραχῶν, αἵτινες προέρχονται ἐκ τῆς ἀναφαινομένης παχύνσεως τοῦ σώματος.

Πάντα ταῦτα σημαίνουν κρίσιν, τὴν ὅποιαν δυνατοὶ ἐκ καταβολῶν ἀνθρώποι ὑπερνικοῦν ἀποβάλλοντες τὰς ἀπογοητεύσεις, τὴν δυσθυμίαν καὶ λιποψυχίαν καὶ ἀνερχόμενοι εἰς νέαν περίοδον ζωῆς μὲ νέα προβλήματα ἀναμένοντα λύσιν αὐτῶν εἰς τὴν τετάρτην.

Ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ περίοδος αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 42ου περίπου ἔτους ὀρθῶς εἶναι δυνατόν νὰ καλῆται ἡ ἡλικία τῆς πλήρους ὥριμότητος.

Ἡ περίοδος αὕτη φέρει τὸν χαρακτήρα οὐχὶ τῆς τολμηρότητος, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν τῆς ἀποφασιστικότητος.

Κατ' αὐτὴν τελειοῦται ἡ διάπλασις τοῦ χαρακτήρος. Ἐπὶ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων τῆς ἡλικίας ταύτης στηρίζεται κυρίως ἡ ὑπαρξὶς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Οἱ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένοι ἀνθρώποι τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς εἶναι ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τὰς ψευδαισθήσεις περὶ μεγάλων, φανταστικῶν, ἐπιτυχιῶν, περὶ περιφανῶν νικῶν. Οὗτοι εἶναι ἱκανοὶ νὰ φέρουν εἰς αἴσιον τέμα πάν, ὅπερ εἶναι τῷ ὄντι ἐπιτευκτὸν καὶ μόνιμον. Ἐκ τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι δυνατόν νὰ προέρχονται κυρίως τῷ ὄντι ἄξιαι πολιτικοί, ἱατροί, παιδαγωγοί, κληρικοί.

Ἡ τετάρτη περίοδος βαίνει ὁμαλῶς, ἀν ἤθελον ἐγκαταλειφθῇ οἱ σκοποὶ καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς τῆς τρίτης περιόδου. Ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον λαμβάνει ὁ ἀνθρωπος πείραν, ὅτι ὑπάρχει καὶ νέα ἀνοδος, νέον « τέταρτον ἔαρ » μὲ νέα ἀνθὴ καὶ νέους καρπούς.

Ἡ τρίτη περίοδος εἶναι ὁ κύριος παράγων τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι μᾶλλον ἐξωστρεφής.

Ἡ τετάρτη περίοδος καὶ αἱ μετ' αὐτὴν εἶναι ἡ κυρίως δημιουργοῦσα τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀγαθὰ, εἶναι μᾶλλον ἐνδοστρεφής. Τὰ βιώματα αὐτῆς εἶναι βαθύτερα.

Ἡ τετάρτη περίοδος εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ἔκδηλος εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς *anima* εἰς τὴν συνειδητὴν δρᾶσιν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ *animus* εἰς τὴν συνειδητὴν δρᾶσιν τῆς γυναικὸς¹.

Ὁ ἀνὴρ δηλαδὴ ἀναπτύσσει συντονώτερον παρὰ μέχρῃ τοῦδε γυναικείας ιδιότητος, αἵτινες ὑπάρχουν εἰς πάντα ἄνδρα μᾶλλον ἢ ἥτιον λανθάνουσαι μετὰ τῶν ἐπικρατεστέρων ἀνδρικῶν. Ὁ ἀνὴρ δηλαδὴ ἀπὸ τῆς τετάρτης ἡλικίας γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡπιώτερος, συναισθηματικώτερος, ἀποβάλλει μέρος τῆς δεσποτικότητος καὶ τραχύτητος, τὴν ὁποίαν εἶχε μέχρῃ τοῦδε. Ταῦτα δὲ πάντα, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνει ὁμαλῶς καὶ χωρὶς νὰ διαστρέφεται ἡ ἀνδρική φύσις εἰς ἐκθήλυνσιν καὶ ἀστάθειαν. Καὶ αἱ παρειαὶ δὲ τοῦ προσώπου γίνονται μαλακώτεραι, γυναικωδέσται. Τοιοῦτοτρόπως ὁ χαρακτηριστὴρ, ὡς διατηρῶν μὲν τὰς ἀνδρικὰς ιδιότητας, ἀλλὰ συγχρόνως καλλιεργῶν καὶ γυναικείας, γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἀρτιώτερος.

Ὑπάρχει ἐνδιαφέρον ἱστορήμα περὶ Ἰνδοῦ τινος ἀρχηγοῦ καὶ πολεμιστοῦ, ὅτι περὶ τὴν μέσσην ἡλικίαν ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν ἐν ὄνειρ τὸ μέγα πνεῦμα καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι ἀπὸ τοῦδε ὀφείλει νὰ κἀθεται πλησίον γυναικῶν καὶ παιδιῶν, νὰ φορῇ γυναικεῖα ἐνδύματα καὶ νὰ τρώγῃ φαγητὰ γυναικῶν. Ὑπήκουσεν οὗτος εἰς τὸ ὄνειρον τοῦτο, χωρὶς νὰ χάσῃ τὴν ὑπόληψίν του.

Ἡ δὲ γυνὴ ἀναπτύσσει συντονώτερον ἢ μέχρῃ τοῦδε καὶ ἀνδρικὰς ιδιότητας. Ἡ φωνὴ αὐτῆς γίνεται βαθύτερα καὶ μύσταξ δὲ ἐλαφρὸς ἀναφαίνεται πολλάκις.

Ἡ διάνοια αὐτῆς, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνει ὁμαλῶς, ἀποκτᾷ σὺν τῷ χρόνῳ μεγαλυτέραν ἀντικειμενικότητα καὶ ἀκρίβειαν, χωρὶς νὰ διαστρέφεται ἡ γυναικότης, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἀπωθῇται ἡ κυρίως διακρίνουσα τὴν γυναικὰ συναισθηματικότης. Πολλὰ γυναικες, ἂν μάλιστα ἔχουν ἐκπληρώσει ἤδη τὰ βιολογικὰ αὐτῶν καθήκοντα, ἀναλαμβάνουν λίαν ἐπιτυχῶς κοινωνικὰ ἔργα καταδεικνύουσαι οὕτω διὰ τοῦ παραδείγματός των, ὅτι ἡ *ἀθόρυβος* ἐξυπηρέτησις τοῦ πλησίον εἶναι μία τῶν σημαντικωτάτων πηγῶν τῆς εὐδαιμονίας πρὸ πάντων τῆς ὑπερβάσης τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς γυναικός.

Ἡ ὁμαλῶς ἀναπτυσσομένη γυνὴ γίνεται ἐκδήλως ἀπὸ τοῦ τεσσαρακοστοῦ περιέπου ἔτους ἡ ἔντιμος καὶ σεμνὴ οἰκοδέσποινα, τὴν ὁποίαν τιμητικῶς οἱ Ῥωμαῖοι προσηγόρευον διὰ τῆς τιμητικῆς λέξεως *Matrona*, ἥτις καὶ διὰ

1. Περί τῶν ὄρων « *anima* » καὶ « *animus* » καὶ τῶν « ἐξωστρεφής » καὶ « ἐνδοστρεφής » πραγματευόμεθα ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν « Ψυχολογία τοῦ βάθους ».

τῆς ἄλλης ἐμφανίσεως καὶ διὰ τῆς ἐνδυμασίας ἐπιβάλλεται εἰς τὸ περιβάλλον. Ἡ ἀξία αὐτῆς ἀπὸ κοινωνικὴν ἔποισιν εἶναι ἀνυπολόγιστος.

Συμβαίνει συχνάκις ὁ μὲν ἀνὴρ περὶ τὸ πεντηκοστὸν ἔτος νὰ χάνῃ τὴν ἐπαγγελματικὴν του ἱκανότητα, ἡ δὲ σύζυγος νὰ ἀνοίγῃ μικρὸν κατάστημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ σύζυγος ἀπλῶς παρέχει βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Εἰς πλείστας γυναῖκας μετὰ τὸ 42ον ἔτος ἀναφαίνεται ζωηρὰ κοινωνικὴ συνείδησις καὶ συναίσθημα εὐθύνης. Ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης κυρίως διορθώνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ μονομέρεια, ἐκ τῆς ὁποίας ὁρμᾶται ἡ διάκρισις τῶν φύλων. Ὁ χαρακτήρ γίνεται πλουσιώτερος καὶ συμπληρώνεται εἰς χαρακτῆρα γενικῶς ἀνθρώπινον. Εἰς τοῦτο δὲ κινεῖ τοὺς μὲν ἐγγάμους καὶ τὰς ἐγγάμους ἢ συμβιώσας μὲ σύζυγον, τοὺς δὲ ἀγάμους, μάλιστα δὲ τὰς ἀγάμους ἢ συναναστροφῇ μὲ ἀνδρας ἀξιόους λόγου, προϋσταμένους, συναδέλφους, ἐν γένει φιλικῶς διακειμένους. Ἐνῶ ἡ δρᾶσις τῆς νεωτέρας ἡλικίας περιορίζεται εἰς ὅμιλον θεράφων φίλων, τῆς δὲ τρίτης εὐρύνεται εἰς ὅμιλον συναδέλφων, οἵτινες συνεργάζονται εἰς τὴν αὐτὴν ὀργάνωσιν πρὸς ἐπίτευξιν ὠρισμένου τινὸς σκοποῦ, ἡ δρᾶσις τῆς τετάρτης ἡλικίας εἶναι σχεδὸν ἀπεριοριστος. Περιλαμβάνει αὕτη πλῆθος ἀνθρώπων, οἵτινες συνδέονται διὰ τῶν αὐτῶν ἡθῶν καὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ Δικαίου. Ἡ τάξις, τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκει ὁ ἀνθρωπος τῆς τετάρτης περιόδου, δὲν εἶναι ἡ ἐπιβαλλομένη διὰ τῆς ἐξωτερικῆς βίας κατὰ σιδηρᾶν πειθαρχίαν, ἀλλ' ἡ τάξις, ἣτις πηγάζει ἐξ ἀγαθῶν ἡθῶν, ἐξ ἐλλόγου Δικαιοσύνης, ἣτις ἐμπνέεται ἀπὸ πνεῦμα ἀνώτερον, βαθύτερον. Ἡ δικαιοσύνη, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς, ἀντλεῖ τὴν δυνάμιν της οὐχὶ ἐκ τῶν παραγράφων τῶν νόμων, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένος ἐκπρόσωπος αὐτῆς εἰς τὴν τάξιν, ἡ ὁποία κρατεῖ ἐν τῷ κόσμῳ, ἐκ τῆς πίστεως, ὅτι τὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἔλλογα, ὅτι ἔχουν νόημα καὶ ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι κεκλημένος νὰ βοηθῇ ἐξ ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ νοήματος τούτου.

Ἡ ἀξιοπρέπεια, ἡ ἐντιμότης, ἡ φιλοφροσύνη, ἡ ὑπομονητικότητα, αἵτινες διακρίνουν τὴν τετάρτην ἡλικίαν, φέρουν τὴν ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τὴν ὑπερέντασιν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν τρίτην ἡλικίαν.

Τὸ Δίκαιον, εὐρύτατα νοούμενον, εἶναι δημιουργικὴ δύναμις, ἣτις συνήθως δὲν ὠριμάζει πρὸ τοῦ 40^{ου} ἔτους. Πλήρης δὲ συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξις αὐτοῦ περὶ τὸ 50^{ον} ἔτος.

Αἱ τρεῖς πρῶται περίοδοι τῆς ζωῆς εἶναι δυνατόν νὰ θεωροῦνται κατὰ σειρὰν σύστοιχοι μὲ τὴν διανόησιν, μὲ τὸ συναίσθημα καὶ μὲ τὴν βούλησιν, τὰς ὁποίας κυρίως ἡ παλαιότερα ψυχολογία ἀνεγνώριζεν ὡς τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας.

Ἄλλ' ὁ ἀνθρωπος δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἐξ ἐπὶ μέρους λειτουργιῶν, καὶ δὴ καθ' ἑαυτὰς λαμβανομένων' ἀλλ' εἶναι τι ὅλον, ἔλλογον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπὸ τῆς τετάρτης ἡλικίας καὶ ἐξῆς ἐκδηλοῦται σαφῶς τὸ βίωμα τῆς τιμῆς, τῆς

αἰδοῦς, τῆς μὲ φιλοφροσύνην καὶ ἐπιείκειαν ἀπονεμομένης δικαιοσύνης, ἥτις μόνον ὡς τοιαύτη εἶναι δυνατόν νὰ παραμένῃ πάντοτε εὐκαρπος.

Οὐδὲν ἄρα θαῦμα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῶν 42 μέχρι τῶν 56 ἐτῶν εἶναι κατάλληλος ὡς οὐδεὶς ἄλλος διὰ νὰ καταλαμβάνῃ ἀξιώματα ἡγέτου, ἐὰν βέβαια ἢ μέχρι τοῦδε ἀνάπτυξις ἔχῃ συντελεσθῇ ὁμαλῶς. Νεώτεροι τὴν ἡλικίαν ἄνθρωποι ἀποβλέπουν ὑπερβολικὰ εἰς ἑαυτούς, μεριμνοῦν πάρα πολὺ περὶ τοῦ προσώπου των. Τοῦναντίον πρεσβύτεροι τὴν ἡλικίαν συχνάκις ἀποστρέφουν τὴν προσοχὴν ἀπὸ πρακτικῶς ὠφελίμους λεπτομερείας τῆς ζωῆς. Ὁ διευθύνων, εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ὁποίου ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν πολλοὶ ἄνθρωποι, ἀναγκαῖον εἶναι νὰ εἶναι συγχρόνως εὐλογία δι' αὐτούς. Μόλις δὲ ὁ ἔχων τὴν ἡλικίαν τῶν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν εἶναι συνήθως δυνατόν νὰ ἔχῃ τὴν ἀβίαστον ἐκείνην ἀξιοπρέπειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ὑφιστάμενος ὑποτάσσεται ἄνευ δισταγμοῦ. Πιθανὸν εἶναι, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἔλθῃ τις εἰς τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἵνα ἀδιστάκτως ἀναγνωρίξῃ πλεονεκτήματα τῶν ὑφισταμένων του καὶ τῶν νεωτέρων του. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὑπὲρ πᾶν ἄλλο δηλητηριάζει τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ κατηραμένον συναισθημα τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης, τὸ ὁποῖον ἄγρυπνον ἐγείρεται συχνότατα, ἂν διὰ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐτέρου, μάλιστα δὲ νεωτέρου τὴν ἡλικίαν, μειοῦται ἢ νομίζῃ τις, ὅτι μειοῦται ἡ ἰδική του ἀξία. Συχνότατα ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἐργασίᾳ καὶ τῷ συνεργατικῷ πνεύμα ἐκβάλλονται ὑπὸ τῆς φθονερᾶς δισπιστίας προϋσταμένων, οἵτινες συναισθάνονται, ὅτι ἀπειλοῦνται τὰ πρωτεῖα αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐξαιρετικῶν ἐπιτευγμάτων ὑφισταμένων αὐτῶν. Πᾶσαι αὗται αἱ διαταράσσουσαι τὴν ζωὴν νευρωτικαὶ τάσεις εἶναι δυνατόν νὰ ἐλαττώνωνται εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἐὰν ὁ ὑπεύθυνος διευθυντὴς ἔχῃ ὁμαλῶς ἀνέλθει εἰς τὰ ἔτη ἐκεῖνα, ἅτινα ἐν τῇ ὀριμότητι τῆς ζωῆς ἐξασφαλίζουν εἰς αὐτὸν φυσικὴν, ἀβίαστον, ὑπεροχὴν ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος. Ὁ ἰδεώδης διευθυντής, ὁ ἰδεώδης ἀρχηγὸς κατὰ τὸν κανόνα ἀνήκει εἰς τοὺς διανύοντας τὴν ἡλικίαν τῶν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν. Οὗτος εἶναι κατὰ τὸν κανόνα δυνατόν νὰ κατέχῃ τὴν φυσικὴν ἐκείνην ἀνωτερότητα, ἥτις ἀπαιτεῖται, ἵνα οὐχὶ μὲ πολὺν κόπον καταδαμάξῃ ἀνυπότακτα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἄλλως δυσκολώτατα ὑποτάσσονται. Δὲν ἔχει οὗτος ἀνάγκην νὰ προσφεύγῃ εἰς ὑπερβολάς, ἵνα διατηρῇ τὸ κύρος αὐτοῦ.

Μόνον, ἂν μακρὰ καὶ ὁμαλὴ ἀνάπτυξις ἐν τῷ βίῳ ἔχῃ εὐρύνει τὴν δύναμιν τῆς ἀγάπης καὶ ἔχῃ ὁδηγήσει αὐτὴν ἀπὸ τὰ ἀκραιφνῶς προσωπικὰ συμφέροντα εἰς εὐρύτερον κύκλον, τότε μόνον ἀρχηγὸς τις εἶναι δυνατόν νὰ περιβάλλῃ πάντα τὰ μέλη συνόλου τινὸς μὲ συμπάθειαν κατ' ἴσον βαθμὸν κατανεμομένην. Νεώτερός τις ὅμως συνήθως ἐξακολουθεῖ νὰ προσέχῃ πάρα πολὺ εἰς τὰ προσωπικά του συμφέροντα καὶ εἰς τὰ τῶν φίλων του. Εἰς τὴν προχωρημένην ἡλικίαν κανονικῶς ἡ ἀγάπη ἔχει ὀλιγωτέραν μὲν ἔντασιν, μεγαλυτέραν δὲ εὐρύτητα. Διὰ τοῦτο ὁ προεβηκὼς τὴν ἡλικίαν εἶναι δυνατόν νὰ

κατευθύνη την κοινωνίαν και την πολιτείαν ὑπὸ πνεῦμα ὅλως διάφορον, ὀρθότερον δὲ παρὰ ὁ νεώτερος. Οὐχὶ περὶ νεωτέρου τινός, ἀλλὰ περὶ ἄγοντος τὴν ἡλικίαν ταύτην καὶ τὰς μετ' αὐτὴν εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχύη ἡ ἀκόλουθος ρῆσις τοῦ σοφοῦ Κινέζου Laotse : « Δυνατόν τις νὰ νικᾷ, χωρὶς νὰ ἀγωνίζεται, νὰ ἀποκτῇ τὴν ὑπακοὴν τῶν ἄλλων, χωρὶς νὰ διατάσῃ, νὰ ἐλκύη τοὺς ἄλλους πρὸς τὸν ἑαυτὸν του, χωρὶς νὰ τοὺς καλῇ, νὰ ἐπιδρῷ ἐπὶ ἄλλων, χωρὶς νὰ πράττῃ τι ».

Τὰ βιώματα τῆς τετάρτης ἡλικίας δὲν εἶναι μὲν αὐτὰ ταῦτα κυρίως θρησκευτικά, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι προβαθμῖς εἰς αὐτὰ καὶ ἡ γέφυρα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀκραιφνή θρησκευτικότητα, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ πρὸ πάντων ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ γνησία αὕτη θρησκευτικότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηται, ἐὰν δὲν καλλιεργοῦνται καταλλήλως κατὰ πάσας τὰς προηγούμενας περιόδους τῆς ζωῆς αἱ θρησκευτικαὶ καταβολαί, ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ἡ οἰκογένεια καὶ τὸ σχολεῖον καὶ οἱ ἄλλοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς νὰ μεριμνοῦν περὶ τῆς καλλιεργείας ταύτης. Ἄν αἱ θρησκευτικαὶ καταβολαὶ δὲν ἀναπτύσσωνται καὶ διηκυρίως διὰ πρακτικῆς ἀσκήσεως, μαραίνονται, οὕτω δὲ παραμένει κλειστή ἡ ἄνοδος εἰς τὴν ζῶσαν, ἀκραιφνή, θρησκευτιαν καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀναφαίνεται πίστις εἰς τὸ ξηρὸν γράμμα, εἰς τὴν ψιλήν, ψυχρὰν μόνον διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν βιβλίων διδασκαλίαν, γεννᾶται φαρισαϊσμός.

Τὸ πρὸς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῆς ἡλικίας ταύτης πρόσφορον μουσικὸν ὄργανον εἶναι τὸ ἀρμόνιον, ἐκ δὲ τῶν ἐγχόρδων τὸ βιολοντσέλλο. Ἐνῶ δὲ ὁ χορὸς προσιδιᾷ εἰς τὴν δευτέραν καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἐμβατήριον πρὸς τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς, πρὸς τὴν τετάρτην συστοιχεῖ τὸ πανηγυρικὸν βάδισμα. Οὕτω πρέπει νὰ φαντάζεται τις τὸ βάδισμα τῶν ἀρχαίων χορῶν. Οὕτω βαδίζομεν αὐτομάτως κατὰ τὰς ἐπισήμους τελετὰς (γάμους, κηδείας), κατὰ τὰς ὁποίας τὸν ρυθμὸν δίδει ἡ τετάρτη ἡλικία. Ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς κατ' ἐξοχὴν εἶναι δυνατόν νὰ δίδῃ δύναμιν ἐσωτερικὴν καὶ κύρος εἰς τὰ ἐπαγγέλματα καὶ εἰς τὰς ἐπαγγελματικὰς ἐκείνας πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν πνευματικὴν κατάστασιν δικαίαν καὶ ἀξιοπρεπῆ καὶ ἐγείρουσαν τὸν σεβασμὸν τῶν ἄλλων. Δικασταί, ἱεροκέρυκες, ἐν γένει ἀνώτεροι τοῦ πνεύματος ἐκπρόσωποι ἀσχοῦν ἐπαγγέλματα, πρὸς τὰ ὁποῖα κατ' αἰωνίαν ἀπαίτησιν πάντοτε πρέπει νὰ ἀπονέμεται σεβασμός.

Ἄλλ' ὥς εἶναι εὐνόητον, ἡ ἀπονομή τοιούτου σεβασμοῦ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν ἀξίων ἐκπροσώπων τῶν πέρα τῆς τρίτης ἡλικιῶν, τὴν ὑπαρξίν τῶν ἀρετῶν, αἵτινες ἐκδηλοῦνται, καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, πέρα τοῦ 40^{ου} ἔτους τῆς ζωῆς. Ἀνθρώποι ὑπερβάντες τὸ ἔτος τοῦτο τῆς ζωῆς εἶναι δυνατόν νὰ κατευθύνωνται σταθερῶς καὶ νὰ φθάνουν εἰς τὴν τελειότητα ἐκείνην, τὴν ὁποίαν λαμπρότατα εἰκονίζει ὁ Κινέζος σοφὸς Lün - Yü λέγων : « Οἱ εἰς ὕψιστον βαθμὸν τέλειοι ἄνθρωποι ὁμοιάζουν διὰ τῆς εὐρύτητος καὶ

τῆς βαθύτητος τῆς ἀρετῆς αὐτῶν μὲ τὴν Γῆν· διὰ τοῦ ὕψους καὶ τῆς λάμψεως αὐτῆς ὁμοιάζουν μὲ τὸν οὐρανόν· διὰ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς διαρκείας αὐτῆς ὁμοιάζουν μὲ τὸν ᾠόνον καὶ τὸν χρόνον, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν ὅρια. Ὅστις ζῇ ἐν τῇ ἑξαισίᾳ ταύτῃ τελειότητι δὲν ἐπιδεικνύει τὸν ἑαυτὸν του καὶ ὅμως ἀποκαλύπτεται, ὥς ἡ Γῆ, διὰ τῆς εὐεργετικότητός του· δὲν κινεῖται καὶ ὅμως ἐπιφέρει, ὥς ὁ οὐρανός, πολλὴν μεταβολήν· δὲν πράττει καὶ ὅμως φέρει, ὥς ὁ ᾠόνος καὶ ὁ χρόνος, τὰ ἔργα αὐτοῦ εἰς τὴν ὑψίστην τελείωσιν. Μόνον τοιοῦτος ἄνθρωπος εἶναι ἄξιος νὰ κατέχη τὴν ὑψίστην αὐθεντίαν καὶ νὰ διατάσῃ ἀνθρώπους».

Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην περισσότερο παρὰ κατ' ἄλλην τινὰ εἶναι ἀναγκαῖον ὁ ἄνθρωπος νὰ προσπαθῇ νὰ κατανοῇ, ὅτι ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς πέμπτης δεκαετίας οὐσιωδῶς μεταβάλλεται. Ἐξακολουθεῖ μὲν νὰ ἀγαπᾷ ὅχι ὀλιγώτερον ἢ μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον. Ἡ ἀγάπη αὐτῆς εὐρύνεται, γίνεται ἰδανικωτέρα καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ἢ πρότερον διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συγκεκριμένων σωματικῶν ἐκδηλώσεων. Ἀνδρικαὶ ἰδιότητες, αἵτινες ὑπάρχουν εἰς πᾶσαν γυναῖκα ἀσθενέστεραι τῶν γυναικειῶν, καὶ μᾶλλον ἐλάνθανον μέχρι τοῦδε, γίνονται νῦν ἐνεργοί. Ἡ ζωὴ αὐτῆς κανονίζεται συνειδητῶς εἰς ἀρκετὸν βαθμὸν ὑπὸ τοῦ *animus*, καθὼς ἡ ζωὴ τοῦ ἀνδρός κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ὑπὸ τῆς *anima*¹, εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας, ἐκπροσωποῦσης τὸ συναισθάνεσθαι, ὀφείλεται ἡ ἐκβολὴ τῆς διακρινούσης τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς δεξυέτης καὶ ἡ ἐμφάνις ἐπικεικίας, φιλοφροσύνης κλπ. Ἄν ἐν τῷ γάμῳ ἄνθρωπος καὶ γυνὴ εἶναι ὁμήλικοι ἢ ἡ διαφορά τῆς ἡλικίας δὲν εἶναι μεγάλη, κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον εἶναι δυνατόν — ἂν βέβαια ὁ γάμος ἔχῃ συναφθῇ ὑπὸ εὐμενεῖς ψυχικοὺς ὅρους — ὁ συζυγικὸς βίος νὰ γίνεται βαθύτερος, πνευματικώτερος· διότι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην κυρίως γίνονται ζωντανὰ δυνάμεις, ἡ πίστις εἰς τοὺς μεγάλους νόμους, οἵτινες διέπουν τὴν ζωὴν. Κατ' αὐτήν, ὥς εἴπομεν, ζωηρῶς ἐκδηλώνονται ἀνδρικαὶ ἰδιότητες (νοητικαί, διοικητικαί, κοινωνικαί) εἰς τὴν γυναῖκα, γυναικεῖαι δὲ (συναισθήματα ἀγάπης) εἰς τὸν ἄνδρα. Τοιοῦτοτρόπως ἐυκολωτέρα ἀποβαίνει ἡ ἀναμεταξύ των συνεννόησις καὶ ἡ ἔμπρακτος ἐκδήλωσις τῶν δυνάμεων ἀμφοτέρων περὶ ἔργα κοινῆς ὠφελείας.

Ἄλλ' ὅμως ἀναγκαῖον εἶναι νὰ γινώσκουν ἀμφοτέροι, ἄνθρωπος καὶ γυνή, ὅτι κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον εἶναι πολλάκις δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νὰ τείνῃ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἐρωτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς, εἰς τὰς ὁποίας ἐπακολουθοῦν βαθεῖαι ἀπογοητεύσεις, πολλάκις δὲ καὶ μῖσος ἀμοι-

1. Περί τῶν ψυχολογικῶν ὄρων « *animus* » καὶ « *anima* » γίνεται λόγος ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν « Ψυχολογία τοῦ βάρους ». Ἐν συντόμῳ *animus* σημαίνει τὰς εἰς πᾶσαν γυναῖκα λανθανούσας ἀνδρικές ἰδιότητας, *anima* δὲ τὰς εἰς πάντα ἄνδρα λανθανούσας γυναικειάς ἰδιότητας.

βαῖον τῶν συζύγων, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγῇ εἰς διαζύγιον. Ἡ ἐκ τῶν προτέρων γνῶσις περὶ τοῦ πράγματος τούτου εἶναι δυνατόν νὰ βοηθῇ εἰς τὴν καταπολέμησιν τυχόν ἀναφαινομένων τοιούτων λυπηρῶν γεγονότων ἢ καὶ εἰς τὴν πρόληψιν αὐτῶν καὶ ἐπομένως εἰς τὴν διατήρησιν καὶ προαγωγὴν τῆς συζυγικῆς ἀρμονίας.

Ἄνθρω καὶ γυνή, οἷασδήποτε κοινωνικῆς τάξεως καὶ μορφώσεως, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς, ἂν ἡ ἀνάπτυξις συντελῇται ὁμαλῶς, διακρίνονται διὰ τίνα φυσικὴν, αὐθόρμητον ἀξιοπρέπειαν, τῆς ὁποίας σύμβολον εἶναι δυνατόν νὰ τίθεται τὸ ἀξίωμα τοῦ νομοθέτου, καθὼς ὁ πολεμιστὴς εἶναι δυνατόν νὰ συμβολίσῃ τὴν τρίτην ἡλικίαν.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἡλικίας ταύτης ἔχει πρὸ αὐτοῦ ἡμῖς αἰῶνα ζωῆς. Τοῦτον εἶναι δυνατόν νὰ ἀνασκοπῇ ἀπὸ περιωπῆς καὶ νὰ ἀντλή νέας δυνάμεις.

Ἀναγκαῖον εἶναι ἄνθρω καὶ γυνή νὰ γινώσκουν περὶ τῶν μεταβολῶν, αἵτινες λαμβάνουν χώραν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς. Εἶναι λίαν ἐπιβλαβὲς νὰ εἰσέρχονται εἰς αὐτὴν ὅλως ἀπαράσκευοι.

Ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Αὕτη περιλαμβάνει τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 56ου περίπου ἔτους μέχρι τοῦ 70ου.

Κατ' αὐτὴν παρατηρεῖται ἡ τελευταία μεγάλη ταραχὴ καὶ ἀναγέννησις, συγχρόνως δὲ καὶ νόσοι βαρεῖαι, οἷον ὁ καρκίνος, αἱ περισσότεραι περιπτώσεις τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦνται περὶ τὸ 56ον ἔτος. Αἱ ψυχικαὶ ταραχαὶ καὶ αἱ σωματικαὶ νόσοι, αἵτινες παρατηροῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς τετάρτης περιόδου κύριον αἷτιον ἔχουν τὴν ἀρχικὴν καταβολὴν καὶ οὐχὶ τὴν ἡλικίαν καθ' ἑαυτήν. Πολλοὶ διανύουν τὰ ἔτη ταῦτα ἄνευ σοβαρᾶς τινος νόσου καὶ ἄνευ σφοδρῶν ψυχικῶν ταραχῶν. Ἄλλ' οἱ ἔχοντες πρόσφορον καταβολὴν πάσχουν ἐκδήλως.

Ὀλίγον μετὰ τὸ μέσον τῆς 6ης δεκαετίας, συχνότατα δὲ ἀκριβῶς περὶ τὸ 56ον ἔτος, ἀναφαίνεται ἡ κρίσις, ἣτις εἶναι κριτήριον τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε ζωῆς. Ἡ ὑπερνίκησις δὲ τῆς κρίσεως ταύτης παρέχει τὰς μεγίστας δυσχερείας. Ἐλλειψὶς χαρᾶς, δυσαρέστησις, δυστροπία εἶναι τὰ συμπτώματα τῆς τελευταίας ταύτης κρίσεως.

Αἰσθητὴ γίνεται ἡ προσωρινότης τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἐλπίς περὶ μέλλοντος μειοῦται καὶ ἐν τέλει ἀφανίζεται. Ἐὰν καὶ κατὰ τίνα τρόπον ὑποφέρει τις τὴν κρίσιν ταύτην, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποδέχεται, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέρας τῆς ζωῆς καὶ ἀκολουθεῖ τὰ διδάγματα, τὰ ὁποῖα συνάγονται ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως, ὅτι προσωρινὴ εἶναι ἡ ζωή. Ἐὰν δὲν συμβαίην τοῦτο, τότε ἐμφανίζεται ὁ κατὰ τὴν κακὴν σημασίαν γηράσκων, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν θέλει νὰ ἀποθάνῃ. Διὰ δὲ τοῦτο οὗτος προσπαθεῖ νὰ

ἀγωνῇ, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέλος, προσποιεῖται, ὅτι εἶναι ἀκόμη νέος. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπακολουθοῦν ὀλέθρια καὶ ἀξιοθρήνητα γεγονότα¹. Εἶναι ἐκ τῶν θλιβερωτάτων φαινομένων τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι αὕτη πολύτιμον ζωὴν θεωρεῖ μόνον τὴν νεανικήν.

Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἡλικίας ταύτης, οὔτινες αἰχμάλωτοι τῆς ἰδέας, ὅτι γηράσκουν, ἀφήνουν ἑαυτοὺς ἔρμαιον ὕλισμοῦ, ὅστις ἐκδηλοῦται διὰ χλιδῆς, πολυφαγίας, πολυποσίας, δι' ἰσχυρογνωμοσύνης γεροντικῆς, διὰ κατατυραννήσεως τῶν περὶ αὐτοὺς. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσπαθοῦν νὰ γεννοῦν τὸ συναίσθημα, ὅτι ἀξίζουν ἀκόμη κάτι τι.

Τὴν ταραχὴν ταύτην εἶναι δυνατόν νὰ ὑπερνικήσῃ τις, ἐὰν ἀδιστακτῶς ἤθελεν ἀποδεχθῇ, ὅτι γηράσκει. Ἐκ τῆς ἀδιστακτοῦ ταύτης ὁμολογίας ἀντλεῖται φρόνησις, θάρρος, ἀταραξία, αὐτοσεβασμός.

Ἰδιαίτερος δὲ μεγάλῃν ἔχει σημασίαν ἡ κατανίκησις τοῦ φθόνου πρὸς τοὺς νέους, τοῦ πάθους ἐκδικήσεως κατὰ τοῦ κατὰ ἱστορικὴν ἀνάγκην ἀναφαινομένου νέου, τῆς χαιρεκακίας διὰ τὰς ἐλλείψεις καὶ τὰς ἀποτυχίας τοῦ ἐνεργείᾳ παρόντος.

Ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι ἡ κρίνουσα, ἂν ἡ ζωὴ ἐν τέλει ἔχῃ ἀποβῇ εὐλογία καὶ εἶναι δυνατόν τῷ ὄντι νὰ ἀφήνῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν ζωὴν ἥρεμος καὶ εὐθυμος ἢ ἂν αὕτη ὑπῆρξε μόνον ἄλογος κόλασις.

Ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὴν ἵσταται πολλάκις μόνος ἄνευ φίλων καὶ ἄνευ ἐχθρῶν· ἂν δὲ εἶναι πνευματικῶς δυνατός, λαμβάνει πείραν τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ νοήματος, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὸ σύμπαν. Συναισθάνεται προϋούσαν ἀποστροφὴν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρωπίνων ἀσχολιῶν. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς ζωῆς, καθ' ἣν ὁ Βραχμὰν ἀφήνει τὴν οἰκίαν καὶ τὰ κτήματά του εἰς τὸν υἱόν, ἵνα οὗτος ἀπέλθῃ εἰς τὰ δάση.

Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ διανύων τὴν ἡλικίαν ταύτην ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ὕλης καὶ πληροῦται γνησίας θρησκευτικότητος. Τοῦτο δὲ συμβαίνει συνήθως διὰ μέσου βαθείας ἀπογοητεύσεως καὶ ἀπελπισμοῦ. Ἡ ὑπερνίκησις τῶν δυσχερειῶν, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐν τῇ βιοτικῇ πράξει ἐκδηλουμένην ὕλοφοροσύνην εἶναι ἐπιτευκτὴ ἤδη καὶ πρὸ τῆς πέμπτης ἡλικίας· ἀλλ' ὅμως κατ' αὐτὴν κυρίως ἐπιτυγχάνεται, ἂν βέβαια ἡ ἀνάπτυξις εἶναι ὁμαλή. Κατὰ τὴν πέμπτην περίοδον τῆς ζωῆς ἀνέρχεται προφανῶς εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ ὁ πνευματικὸς βίος. Γινώσκει τις κατ' αὐτὴν καὶ ἄνευ δισταγμοῦ ἀποδέχεται, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέλος. Βεβαίως δὲν χαίρει διὰ τοῦτο — καίτοι σπανίως συμβαίνει καὶ τοῦτο —, ἀλλ' ὁσημέραι εἰλικρινέστερον παρασκευάζεται εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην μέλλει νὰ συμβῇ.

1. Εἰς τὸ κεφάλαιον « Παραδείγματα ὄντων » τοῦ βιβλίου μου « Ψυχολογία τοῦ βάθους » παρατίθενται παραδείγματα νευρώσεως, αἵτιον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προσπάθεια προσκολλησέως εἰς περασμένας ἡλικίας.

Σοφία χαρακτηρίζει την πέμπτην περίοδον τῆς ζωῆς. Εἶναι δὲ ἡ σοφία κατὰ τι διάφορον τῆς δξείας διανοίας ἢ τῆς βιοτικῆς συνέσεως. Σοφία γεννᾶται, ἂν τὴν πεπερασμένην καὶ παροδικὴν συνείδησιν κατέχῃ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ αἰωνίου καὶ ἐξ αὐτῶν ρίπτεται φῶς εἰς τὴν ζωὴν. Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ ὑπάρχουν αἱ ρίζαι τῆς ἐνεργητικότητος τοῦ γήρατος.

Ἐπάρχουν δύο εἴδη ἐνεργητικότητος : τὸ τῆς ἀμέσου δυνάμεως καὶ τὸ τοῦ νοήματος τῆς ἀληθείας, τοῦ ἀγαθοῦ. Εἰς τὸν διανύοντα τὴν τετάρτην περίοδον διατελοῦν ἀμφοτέρω ἐν τινι ἰσορροπίᾳ. Οὗτος ὀφείλει νὰ δοῇ, νὰ ἀγωνίζεται, νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἐπιδιωκόμενον, ἀλλ' ὀφείλει νὰ πράττῃ τὸ γνήσιον, νὰ ἀγωνίζεται περὶ τοῦ ὁρθοῦ, νὰ ἐκτελῇ τὸ ἀγαθόν.

Ἐρχομένου τοῦ γήρατος, ἡ δύναμις χαλαροῦται. Ἀλλὰ καθόσον ὁ ἄνθρωπος ὑπερνικᾷ τὰς ἐσωτερικὰς δυσχερείας, εὐκρινῶς διαβλέπει τὸ νόημα. Δὲν γίνεται δραστήριος, ἀλλ' ἀκτινοβολεῖ. Δὲν ἐνεργεῖ χειροπιαστά, δὲν καθοδηγεῖ, δὲν προσπαθεῖ νὰ γίνεταί κύριος τῶν πραγμάτων καὶ προσώπων, ἀλλὰ σαφὲς καὶ εὐκρινὲς παρουσιάζει τὸ νόημα τῶν πραγμάτων, τοῦ κόσμου ἐν γένει, καὶ παρέχει εἰς αὐτὸ διὰ τῆς ἀνιδιοτελείας τῆς διαγωγῆς του ἰδιαζούσαν δύναμιν ἐπιδράσεως.

Τὸ μὲν πνεῦμα ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφὴν, τὸ δὲ σῶμα κατέρχεται, χάνει ὁσημέραι περισσότερον ἀπὸ τὴν ζωτικὴν αὐτοῦ δύναμιν. Μόνον περὶ τοῦ ἔγκεφάλου δὲν ἰσχύει τοῦτο. Κατὰ τὸν Κ. Monakow¹ : « Πάντα μὲν τὰ ἄλλα ὑποχωροῦν, ἀλλ' ἐν τῷ ἔγκεφάλῳ τοῦ ὕγιους γέροντος εἶναι πάντοτε δυνατόν νὰ ἐξακριβώῃ τις αὐξήσιν· αἱ τελευταῖον ὠριμάσασαι ὕψισται πνευματικαὶ λειτουργίαι ἀποδεικνύονται καὶ εἰς τὸ βαθὺ γῆρας ἀκόμη ἱκαναὶ πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ διαφορήσιν. Ἰδίᾳ δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὕτη εἶναι ἐπηρεησμένη ἱκανότης πρὸς κατανόησιν μεγάλων συνδέσεων βιωμάτων. Εἶναι ἡ ἡλικία τῆς μεγάλης ὁρχήστρας, καθ' ἣν τὰ πάντα παίζουσιν ὁμοῦ. Τότε γράφει ὁ Γκαίτε τὸν « Φάουστ », ὁ Haynd τὴν « Schöpfung » (Δημιουργίαν) καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος κατασκευάζει εἰς τὸ πνεῦμά του τὴν θόλον ἐκείνην, ἣτις ἵσταται ὑπεράνω τῶν αἰώνων ὡς τὸ σύμβολον τῆς ἐνώσεως οὐρανοῦ καὶ γῆς. Καὶ ὁ ἄπλοὺς δὲ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν τότε νὰ φθάσῃ εἰς τὴν βιοτικὴν ἐκείνην σοφίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ νέοι καὶ δυνατοὶ εὐχαρίστως λαμβάνουν συμβουλὰς ».

Ἄν ὑπερνικηθῇ ἡ κρίσις τῆς ἡλικίας ταύτης, ἀνατέλλει νέα ζωὴ μὲ ἀνυπολόγιστον δημιουργικὴν δύναμιν. Εἶναι δὲ δυνατόν ἡ κρίσις τῆς ἡλικίας ταύτης νὰ διαρκῇ ἔτη, ὡς τοῦτο συνέβη λ.χ. εἰς τὸν Γκαίτε, ὅστις σωματικῶς καὶ ψυχικῶς ἑτάλειπωρεῖτο ἐπὶ πολλὰ ἔτη.

1. *Die Maria Waser, Begegnung am Abend*, 1933, σελ. 323.

Ἡ ἕκτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Παρελθούσης τῆς κρίσεως ταύτης, ὡς εἴπομεν, ἀρχίζει νέα ζωή, ἣτις εἰς πολλοὺς παρατείνεται καὶ πέραν τοῦ 70^{ου} ἔτους, μετὰ τὸ ὁποῖον εἰσέρχεται τις εἰς τὸ βαθύτατον γῆρας ἢ τὴν ἕκτην περίοδον τῆς ζωῆς. Κατ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος, ἂν εἶναι ὑγιής, λαμβάνει, ὡς οὐδέποτε ἄλλοτε μέχρι τοῦδε, βαθυτάτην πείραν τῆς ὁλότητος τῆς ζωῆς ἀνασκοπῶν αὐτὴν ἀπὸ τῆς γεννήσεως.

Κατὰ τὴν πέμπτην καὶ τὴν ἕκτην τῆς ζωῆς περίοδον ἐδημιουργήθησαν μεγάλα τοῦ πολιτισμοῦ πνευματικὰ ἔργα. Ἐγίνε λόγος ἀνωτέρω περὶ τοῦ Γκαίτε, Χάυντν καὶ Μιχαὴλ Ἀγγέλου. Κάμνομεν νῦν μνεῖαν καὶ ἄλλων τινῶν : Ὁ Πλάτων ἔγραψε τὴν « Πολιτείαν » εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν, τὸν « Θεαίτητον » εἰς ἡλικίαν 62 ἐτῶν, τοὺς « Νόμους » καὶ τὸν « Κριτίαν » κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ἣτις παρετάθη μέχρι τοῦ 80^{ου} ἔτους (428/427 - 348/347). Ὁ Σοφοκλῆς (496 - 406) ἤγεν ἡλικίαν 56 ἐτῶν, ὅτε παρεστάθη ἢ « Ἀντιγόνη », ὀλίγον μετὰ τὸ 67^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας παρεστάθη ὁ Ὀιδίπους τύραννος. Τοῦ Αἰσχύλου (525 - 456) οἱ « Πέρσαι » παρεστάθησαν, ὅτε οὗτος ἤγεν ἡλικίαν 63 ἐτῶν, ἢ « Ὁρέστεια », ὅτε ἤγε τὸ 67^{ον} ἔτος, ὁ « Προμηθεὺς Δεσμώτης » μικρὸν πρὸ τῆς Ὁρεστείας. Τοῦ Εὐριπίδου (480 - 406) ἢ « Μήδεια » ὅτε οὗτος ἤγεν ἡλικίαν 49 ἐτῶν, ἢ « Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις » 68 ἐτῶν. Βραδύτατα ἔχει ὠριμάσει ὁ Κάντιος. Τὸ σημαντικώτατον τῶν ἔργων αὐτοῦ « Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου » ἐξεδόθη τὸ 1781, ὅτε ὁ Κάντιος ἦτο 57 ἐτῶν. Τὸ βιβλίον « Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft » « Ὁρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ψιλοῦ λόγου » ἐξέδωκεν εἰς ἡλικίαν 69 ἐτῶν.

Στρατηγοὶ τινες καὶ πολιτικοὶ διεκρίθησαν κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν. Τοιοῦτοι π.χ. ὑπῆρξαν ὁ Μόλτκε, ὁ Χίντεμπουργκ, ὁ Κλεμανσώ, ὁ Τσῶρτσιλ, ὁ Ἀντενάουερ, ὁ Ντὲ Γκώλλ.

Εἰς τὸν ὑπερβάντα τὴν μέσην ἡλικίαν κυρίως εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτύσσωνται τελείως τὰ κοινωνικὰ συναισθήματα καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Εἶναι δὲ πλάνη νὰ νομίζῃ τις, ὅτι ὁ ἡλικιωμένος ὀφείλει νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπηλλαγμένος ἀπὸ συναισθήματα, οἷα εἶναι ἡ ὁργὴ, ἡ ἀγάπη, ὁ ἐνθουσιασμός. Ἄλλ', ἐὰν τὰ συναισθήματα ταῦτα ἐπιδρῶν εὐεργετικῶς μόνον, ὅταν εἶναι γνήσια, ἢ ἀξίως αὕτη περὶ γνησιότητος τίθεται μᾶλλον πρὸς τοὺς ἡλικιωμένους. Οὗτοι δηλαδὴ πρὸ πάντων ὀφείλουν νὰ ἐκδηλώνουν γνησίως, ἀντικειμενικῶς, ἐλεύθεροι δηλαδὴ ἀπὸ κάθε προσωπικὴν ἰδιωφέλειαν καὶ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον, τὸν πόνον των, τὴν ὁργὴν των, τὴν φιλίαν, τὸν ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἡ δρᾶσις τοῦ ἡλικιωμένου διαφέρει ἀπὸ τὴν δρᾶσιν τοῦ νεανίου ἐν πολλοῖς καὶ κατὰ τὸ περιοχόμενον. Ἀλλὰ καὶ ὁσάκις φαίνεται, ὅτι τὸ αὐτὸ ἔργον ἐπιτελεῖται ὑπὸ νεανίου καὶ ὑπὸ ἡλικιωμένου, διάφορος εἶναι ὁ τόνος τῆς ἐργασίας ἑκατέρου. Καὶ ὁ εἰς τὸ ἔσχατον γῆρας φθάνων γέρων, ὁ ἐνενη-

κοντούτης π.χ. καὶ ἂν δὲν ἔχη τὴν δύναμιν νὰ πράττῃ τὸ ἐλάχιστον, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι στερεῖται ἀξίας, ἂν κανονικῶς ἔχη διανύσει τὸν μέχρι τοῦδε βίον. Διότι καὶ ἐξ ἄλλων ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ ἐκ γερόντων ἀκτινοβολεῖται ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἂν, ὡς εἴπομεν, μὴδὲν πράττῃ ὁ ἀκτινοβολῶν. Περὶ τῶν γερόντων κυρίως ἰσχύουν αἱ εῤῃσεις τῶν σοφῶν Κινέζων Lao - tse καὶ Lü - yü, τοὺς ὁποίους παραθέσαμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς.

Ἡ κυρίως γεροντικὴ ἡλικία εἶναι ἡ περίοδος ἀναγεννωμένης πλήρους ἁρμονίας, ἂν ἡ ἀνάπτυξις ἔχη συντελεσθῇ ὁμαλῶς. Πᾶσαι αἱ νευρικαὶ προστριβαὶ μὲ τὸ περιβάλλον, ἡ σκυθρωπὴ δυσθυμία πρὸς ἄλλους καὶ ὁ ἀπελπισμὸς διὰ τὴν προσωπικὴν περὶ πολλὰ ἀδυναμίαν ἔχουν ὑπερνικηθῇ καὶ λησμονηθῇ. Ἡ φιλοδοξία, ἣτις κατὰ τὰ ἔτη τῆς νεότητος εἶναι δυνατόν νὰ φονεύῃ καὶ τὰς ἀγνωτάτας προθέσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει καταρρεύσει. Ἡ ὁρμὴ πρὸς κτήσιν δυνάμεως ἔχει παραλύσει, οὐδεμία σημασία ἀποδίδεται εἰς τὸν πλοῦτον.

Ἄλλ' ἐκ τῆς μεγάλης κρίσεως, ἣτις ἐμφανίζεται περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς πέμπτης περιόδου τῆς ζωῆς, εἶναι δυνατόν νὰ ἐλευθερώνη τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ ἀπλῶς καὶ μόνῃ ἡ ψυχὴ διάνοια, καὶ ἂν αὕτη εἶναι ἰσχυροτάτη· ἡ δύναμις, ἣτις τῷ ὄντι δύναται νὰ ἐλευθερώνη εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν αἰωνιότητα, ἣτις ὁδηγεῖ πέρα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Γηράσκειν σημαίνει πλησιάζειν πρὸς τὸν θάνατον. Ζωηρὰ δὲ ἐγείρονται τὰ βασικὰ τῆς ζωῆς ζητήματα : Εἶναι ὁ θάνατος ἡ διάλυσις εἰς τὸ κενόν; ἢ ἡ μετάβασις εἰς τὸ τῷ ὄντι ὑπάρχον; Μόνον δὲ ἡ θρησκεία εἶναι δυνατόν νὰ δώσῃ τὴν κατάλληλον ἀπόκρισιν. Θλιβερόν εἶναι τὸ γῆρας ἄνευ τῆς πίστεως εἰς τὸν Θεόν. Οὐδεμία δὲ ρητορεία βοηθεῖ ἐνταῦθα πρὸς ἔξοδον ἐκ τῆς ἀγωνίας. Ὁ πυρὴν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ γέροντος εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι μόνον ἡ προσευχή, οἷανδήποτε μορφὴν καὶ ἂν ἔχη αὕτη.

Ὁ ὑπερβάς τὸ 60^{ον} ἔτος εἶναι δυνατόν νὰ συντάσῃ αὐτογραφίαν ἀξίαν ἀναγνώσεως. Πρὸ τοῦ 60^{ου} ὀφείλει τις νὰ ζῇ μᾶλλον τὴν ζωὴν, χωρὶς νὰ περιγράφῃ αὐτήν· διότι πρὸ τοῦ ἔτους τούτου ἐλλείπει συνήθως ἡ ἱκανότης πρὸς τοιαύτην ἀνασκόπησιν τῆς ζωῆς του, ὥστε δικαίως νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ. Αὐτογραφία, αἵτινες συντάσσονται πρὸ τοῦ 60^{ου} ἔτους, εἰὰν πηγάζουν ἐκ ματαιοδοξίας, εἶναι συνήθως ἐριστικαὶ συγγραφαί, οὐδὲ ἐκφράζουν τὰ κατὰ τὸν βίον ὡς ἀποτελοῦντα ὅλον τι. Λαμπρὸν παράδειγμα ἀξίαν ἀναγνώστου αὐτοβιογραφίας παρέσχεν ὁ Hans Driesch, Γερμανὸς θεωρούμενος ὑπὸ τινων ὡς ὁ ἐπιφανέστατος τῶν γερμανοφώνων φιλοσόφων τοῦ 20^{ου} αἰῶνος. Ἡ αὐτοβιογραφία τούτου συνετάχθη εἰς ἡλικίαν 71 - 73 ἐτῶν, ἐξεδόθη δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ τὸ 1950 ὑπὸ τῆς θυγατρὸς του Ingeborg Tétaz - Driesch ἐν τῷ ἐκδοτικῷ οἴκῳ Ernst Reinhardt München Basel.

Καθὼς ἤδη ἐλέχθη, μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, οἵτι-

νες ὑπὸ τὰς διαφόρους περιστάσεις τῆς ζωῆς ἔπραξαν μεγάλα καὶ ἀγαθὰ πνευματικὰ ἔργα μέχρι καὶ πέρα τοῦ 80οῦ ἔτους. Ἀκριβῶς δὲ τοιοῦτοι γέροντες εἶναι δυνατόν νὰ γίνωνται πηγὴ εἰρήνης καὶ εὐλογίας διὰ τὰς νεωτέρας γενεάς.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ πρώτου ἡμίσεως τῆς ζωῆς εἶναι νὰ θέτῃ στερὰ τὰ θεμέλια ἐν τῇ πραγματικῇ, ἐξωτερικῇ, ζωῇ, πρωτίτως δὲ νὰ ὑπερνικᾷ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτει αὕτη (ἀπαιτήσεις τῆς γενετησίου ὁρμῆς, γάμον, ἐπάγγελμα, παντοίους δεσμούς καὶ σχέσεις).

Διὰ τοῦτο ἔχει μεγίστην σημασίαν νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ δημιουργῇ τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα εἶναι κατάλληλα, διὰ νὰ θέτῃ τὰς ρίζας καὶ νὰ προσαρμόζεται ὀρθῶς πρὸς τὰ λεχθέντα προβλήματα. Δημιουργοῦνται δὲ τὰ ὄργανα ταῦτα διὰ τῆς ὀρθῆς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν δυνάμεων εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀνώτερον βαθμόν, ὥστε αὗται νὰ κάμνουν χρῆσιν ἐπιτυχῇ τῶν φυσικῶν καταβολῶν.

Ἄν ἐπιτευχθῇ ἡ ἀποστολὴ αὕτη, προστίθεται νῦν, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ζωῆς, εἰς τὴν προσαρμογὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον ἡ προσαρμογὴ πρὸς τὸν ἔσω κόσμον. Ἄν καλῶς ἤθελε ἀναπτυχθῇ καὶ στερεωθῇ ἡ ψυχικὴ διάθεσις τῆς προσωπικότητος πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, εἶναι δυνατόν ἡ ἐνέργεια νὰ στρέφεται ἔπειτα εἰς τὰ μέχρι τοῦδε μᾶλλον ἢ ἥττον παρημελημένα ἐσωτερικὰ ψυχικὰ πράγματα. Τοιουτοτρόπως ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀνέρχεται εἰς πραγματικὴν τελείωσιν.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τῆς ζωῆς εἶναι ἡ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τελειάν προσωπικότητα¹. Φαίνεται δέ, ὅτι τοῦτο κυρίως σημαίνει προπαρασκευὴν εἰς τὸν θάνατον ἐν τῇ βαθυτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως ταύτης. Διότι ὁ θάνατος δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σπουδαῖος τῆς γεννήσεως² καθὼς αὕτη οὕτῳ καὶ ἐκεῖνος ἀνήκουν ἀχωρίστως εἰς τὴν ζωὴν. Αὕτη δὲ αὕτη ἡ φύσις κατὰ θεϊαν οἰκονομίαν, ἂν ὀρθῶς κατανοῶμεν αὐτήν, μᾶς παρέχει τὴν προστασίαν της. Ὅσον δηλαδὴ περισσότερον προχωρεῖ ἡ ἡλικία, ὅσον περισσότερον καλύπτεται τρόπον τινὰ διὰ πέπλον ὁ ἔξω κόσμος, ὁ ὁποῖος ὁσημέραι περισσότερον χάνει ἀπὸ τὸ χρῶμα, ἀπὸ τὸν τόνον καὶ τὴν ἡδονήν, ἐνῶ συγχρόνως ἐντονώτερον καλεῖ καὶ ἀπασχολεῖ ἡμᾶς ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος. Ὁ γηράσκων ἄνθρωπος σὺν τῷ χρόνῳ περισσότερον προσεγγίζει εἰς τὴν κατάστασιν μειώσεως καὶ τέλος τῆς ἀπωλείας τῆς συνειδητότητος διαρρέων τρόπον τινὰ εἰς ἀπρόσωπα, ὁμαδικά, ψυχικὰ γεγονότα, ἐκ τῶν ὁποίων κάποτε ὡς παιδί ἀνεδύετο μὲ μεγάλους κόπους. Τοιουτοτρόπως ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἀποθνήσκει εἰς τὸ βαθὺ γῆρας, περιγράφει κύκλον. Ἀρχὴ καὶ τέλος συμπίπτουν. Τοῦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐξεφράσθη διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ οὐροβόρου ὄφεως, δηλαδὴ

1. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος πραγματεύομεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγικὴ », δευτέρα ἔκδοσις 1963.

ὄφρα, ὁ ὁποῖος τρώγει τὴν οὐρὰν τοῦ¹. Καθόσον δὲ ὁ γέρον μεταβαίνει ἀπὸ τὴν συνειδητὴν ζωὴν εἰς τὴν ἀσυνειδητον, μειοῦνται συγχρόνως καὶ αἱ σωματικαὶ δυνάμεις οὕτως, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἀναγκαιότερα νὰ γίνωνται αἱ μέριμναι τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ στενοτέρου καὶ τοῦ εὐρύτερου, δηλαδὴ τοῦ κοινωνικοῦ, περὶ τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ. Οὕτω δὲ παρέχεται ἀφορμὴ εἰς ἡθικὴν τελειοποίησιν τοῦ περιβάλλοντος διὰ τῶν θυσιῶν αὐτοῦ περὶ τοῦ γέροντος. Ἡθικὴ δὲ ἀπαίτησις τίθεται καὶ εἰς τὸν γέροντα, ὅστις, καθόσον αἱ πνευματικαὶ αὐτοῦ δυνάμεις ἐπιτρέπουν, ὀφείλει πᾶν νὰ πράττῃ, ὥστε νὰ μὴ δυσχεραίνῃ διὰ δυσθυμίας, διὰ παντοίων ἰδιοτροπιῶν, τὸ ἔργον τῆς περιθάλψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν.

Ἐπανερχεται τρόπον τινὰ ὁ γέρον εἰς ζωὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν ζωὴν μικροῦ παιδιοῦ. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐλέχθη, διαγράφει κύκλον. Ἀλλ' ὑπάρχει μία λίαν οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῆς ζωῆς παιδιοῦ καὶ τῆς ζωῆς γέροντος. Τοῦ μὲν παιδιοῦ δηλαδὴ ἡ ζωὴ ἀνέρχεται, ἀναπτύσσεται. Τὸ παιδί ἔχει μέλλον, εἶναι πλήρες ἐλπίδων. Ὁ γέρον τοῦναντίον δὲν ἔχει μέλλον, οὐδὲν προσδοκᾷ πλεόν ἐν τῷ ἐπιγεῖφί βίῳ, ὅσημέραι δὲ περιορίζεται περισσότερον ἢ αὐτοσυνειδησίᾳ του.

Καὶ τώρα καιρὸς εἶναι νὰ προβῶμεν εἰς συστηματικωτέραν ἀνασκόπησιν τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἀνασκόπησις καὶ συσχετισμὸς τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἐκάστη ἡλικία ἔχει τὰ ἰδικὰ της προβλήματα. Ἐκάστη εἶναι ἰδιάζουσα βαθμὶς τῆς ζωῆς καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐκφράζει ὅλους ἰδιαιτέραν μερίδα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἐκάστη περίοδος εἶναι ἀναγκαία καὶ εὐφρόσυνος, εἰς οὐδεμίαν δὲ πρέπει νὰ ἀποδίδωνται τελικῶς τὰ πρωτεῖα διότι καθ' ἑαυτήν, χωρισμένη ἀπὸ τὰς ἄλλας, πᾶσα περίοδος θὰ ἦτο ἀστήρικτος καὶ ἄκαρπος.

Αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς πᾶσαι εἶναι ἐξ ἀρχῆς προεσχηματισμέναι ἐν τῇ καταβολῇ. Καὶ εἶναι δυνατόν εἰς ἑκάστην νὰ παρατηροῦνται ἐν μέρει εἰσέτι ἀνανάπτυντα ἢ φθίνοντα ἢ καὶ τὰ γνωρίσματα ὅλων τῶν περιόδων. Πᾶς ἀνθρώπος διανύει αὐτὰς κατὰ διάφορον δὲ ἐν μέρει ἕκαστος τρόπον. Οὔτε ἡ ἔντασις, οὔτε ἡ ἔκτασις ἑκάστης εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς πάντας. Κατ' οὐσίαν ὅμως αὐταὶ ἀναφαίνονται καθ' ὅμοιον (οὐχὶ τὸν αὐτὸν) τρόπον. Διὰ δὲ τοῦτο εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ των καὶ ἡ ἀνάπτυξις ποικίλων σχέσεων.

Ἀγόρια καὶ κορίτσια, πάπποι καὶ πρόπαπποι, νεανία καὶ νεάνιδες,

1. Ὁ Ἰωάννης Λυδός, Ἑλλην συγγραφεὺς τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος μ.Χρ., ἐν τῷ βιβλίῳ «Περὶ μηνῶν», σ. 84 λέγει: «Αἰγύπτιοι καθ' ἱερὸν λόγον δράκοντα οὐρηβόρον ταῖς πυραμίσιν ἐγγλύφουσιν».

πατέρες και μητέρες, πάντες οὔτοι παίζουν ὁμοῦ, ἕκαστος δὲ κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον, ἐν τῇ μεγάλῃ συμφωνίᾳ τῆς ζωῆς, ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων καὶ ἀποβαίνουν γόνιμοι εἰς ἀλλήλους.

Ἡ προσωπικὴ ζωὴ ἑκάστου ἀνθρώπου ὁμοιάζει μὲ μελωδίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸν κύριον τόνον δίδει ἡ ἐκάστοτε παροῦσα ἡλικία, συνηχοῦσιν ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι ἡλικίαι κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ παράγεται ἁρμονία. Οὐδεμία περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι ἀμιγῆς. Πᾶσα μεταγενεστέρα παραλαμβάνει στοιχεῖά τινα προηγουμένων. Καὶ πᾶσα προηγουμένη περιέχει ὑποτυπωδῶς στοιχεῖά τινα τῶν μεταγενεστέρων.

Πᾶς δὲ λαὸς ἀποτελεῖται εἰς πᾶσαν στιγμὴν ἀπὸ ἐκπροσώπων ὄλων τῶν ἡλικιῶν, ὡς εἵπομεν. Ἄν ἐκάστη ἡλικία ἐκπροσωπῇται ὁρθῶς, ἐπικρατεῖ ἁρμονία. Ἐχομεν πρὸ ἡμῶν μεγάλην ὀρχήστραν, εἰς τὴν ὁποίαν παίζουν ὅλα τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰλληλα εἰς κάθε ἡλικίαν καὶ ἐν ἐκάστῃ ἡλικίᾳ εἰς τοὺς διαφόρους τύπους προσώπων.

Ὁ πλήρης καὶ ἄρτιος οὗτος βίος ἀπὸ γεννήσεως μέχρι θανάτου εἰς βαθὺ γῆρας συμβολικῶς παριστάνετο ἀπὸ παναρχαίων χρόνων διὰ τοῦ οὐροβόρου ὄφεως, ὡς ἐλέχθη.

Παραθέτομεν δύο παραδείγματα μακρᾶς ὁμαλῆς ζωῆς. Τὸ ἐν λαμβάνομεν ἐκ τῆς Κύρου Παιδείας τοῦ Ξενοφώντος, Η, 7, 6-9: « Παιδὲς ἔμοι, λέγει Κῦρος ὁ πρεσβύτερος, καὶ πάντες οἱ παρόντες φίλοι, ἔμοι μὲν τοῦ βίου τὸ τέλος ἤδη πάρεστιν, ἐκ πολλῶν τοῦτο σαφῶς γινώσκω· ὑμᾶς δὲ χρὴ, ὅταν τελευτήσω, ὡς περὶ εὐδαίμονος ἔμοι λέγειν καὶ ποιεῖν πάντα. Ἐγὼ γὰρ παῖς τε ὢν τὰ ἐν παισὶ νομιζόμενα καλὰ δοκῶ κεκαρπῶσθαι, ἐπεὶ τε ἤβησα, τὰ ἐν νεανίσκοις, τέλειός τε ἀνὴρ γενόμενος τὰ ἐν ἀνδράσι· σὺν τε χρόνῳ προϊόντι ἀεὶ συναυξανομένην ἐπιγινώσκειν ἐδόκουν καὶ τὴν ἐμὴν δύναμιν, ὥστε καὶ τοῦμὸν γῆρας οὐδεπώποτε ἡσθόμην· τῆς ἐμῆς νεότητος ἀσθενέστερον γιγνώμενον καὶ οὗτ' ἐπιχειρήσας οὗτ' ἐπιθυμήσας οἶδα ὅτου ἡτύχησα κ.τ.λ. Καὶ τὸν μὲν παρελθόντα χρόνον ἔπραττον οὕτως, ὥσπερ ἡνύχον· φόβος δέ μοι συμπαρομαρτῶν, μή τι ἐν τῷ ἐπιόντι χρόνῳ ἢ ἴδοιμι ἢ ἀκούσαιμι ἢ πάθοιμι χαλεπόν, οὐκ εἶα με μέγα φρονεῖν οὐδ' εὐφραίνεισθαι ἐκπεπταμένως κ.τ.λ. Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὃ παῖδες, ὅταν τελευτήσω, μήτε ἐν χροσφὶ μήτε ἐν ἀργύρῳ μήτε ἐν ἄλλῳ μηδενί, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε κ.τ.λ. ».

Τὸ δὲ ἕτερον παράδειγμα λαμβάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Ἑλβετίδος ποιητρίας Maria Waser « Begegnung am Abend », ἐν ᾧ αὕτη περιγράφει τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ εἰς ἡλικίαν 77 ἐτῶν τὸ 1930 ἀποθανόντος ἐν Ζυρίχῃ μεγάλου ἔρευνητοῦ τοῦ ἐγκεφάλου Κωνσταντίνου φὸν Μονακόβ, καθηγητοῦ τῆς νευρολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης.

Παραθέτομεν ἐν μεταφράσει κατὰ λέξιν τὸ σχετικὸν μὲ τὸ ζήτημα ἡμῶν χωρίον:

« Ἐφ' ὅσον ἡ σύζυγος ἦτο πλησίον του, ἡ ζωὴ ἦτο φαιδρά, σχεδὸν

ρεμβώδης ὁδοιορία ὥσάν ἐπὶ ἀγροῦς ἡλιοβλήτου γεμάτου ἀπὸ δέματα στα-
χύνων· ἀφοῦ δὲ τὸν ἀφῆκεν ἡ σύζυγος, ἔγινεν ὁδοιορία σιωπηρὰ πρὸς τὴν
κορυφὴν· στενὴ ὁδὸς διὰ μέσου λεπτοῦ λάμποντος ἀέρος μὲ θέας ἐπὶ τὰ
πέριξ πάντοτε εὐρυνομένας, μὲ ἀδιαλείπτως εὐρυνομένους ὀρίζοντας· τέλος δὲ
ἡ ὁδὸς αὕτη — ὡς πᾶσα ἀληθινὴ πρὸς τὴν κορυφὴν ὁδὸς — κατέληξεν εἰς
τόπον μακρὰν τῶν ἀνθρώπων κείμενον, εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ θεῖον προορι-
σμὸν ὤφειλε νὰ φθάσῃ ».

« Τώρα ἔχουν πέσει ἀπὸ ἐπάνω μου ὅλα, ὅσα μοῦ εἶχον προσδοτῇ
ἔξωθεν. Ἐπάγγελμα, ὄνομα, τίτλοι, τιμαὶ — ἅς μὴ ἔξετασθῇ, ἂν ἐπαξίως
ἡ ἀναξίως — ὅλα ἔχουν χάσει τὴν ἀξίαν των καὶ ἀπομένω πλέον μόνος ἐγὼ
ὁ ἴδιος, ὁ γέρον Κώστας· ὅλα δὲ τώρα πλέον φαίνονται ἐνιαῖα καὶ παν-
τελῶς ἔλλογα· διότι εἴτε ὁ μικρὸς Κώστας εἴτε ὁ γέρον Κώστας — πάντα,
ὅσα οὗτος εἶχε πράξει ἀπέβλεπον μόνον εἰς τὸ ἓν, εἰς τὸ θαῦμα τοῦτο,
τὴν ζωὴν. Εἴτε δὲ σήμερον εἴτε αὔριον μέλλω νὰ ἀπέλθω, εἶμαι ἔτοιμος.
Ἄλλὰ αἰσθάνομαι χαρὰν διὰ πᾶσαν ἡμέραν· διότι διαπύρως ἀγαπῶ αὐτὴν
τὴν ζωὴν ».

Ἐκ τῆς ὅλης βιογραφίας τοῦ Μανακώβ, ὡς ἐξεπόνθησεν αὐτὴν ἡ Μαρία
Βάξερ, μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ παρατεθέντος χωρίου, καταφαίνεται ἡ ἀπηλλαγμένη
ἀπὸ τὴν χρονδροειδῇ ὕλην ἱλαρὰ εὐθυμία τοῦ γήρατος, ἣτις εἶναι δυνατόν
νὰ νομαζέται ἡ « αἰωνία εὐθυμία » καὶ τὴν ὁποίαν εἰκονίζει ἐν τῷ κύκλῳ,
ὅστις σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ οὐροβόρου ὄψεως, τὸ παριστάμενον ἐν αὐτῷ πρό-
σωπον τῆς αἰωνιότητος. Ἐν τῇ τοιαύτῃ εὐθυμίᾳ ἀποκαλύπτεται εὐρωστος ἡ
βίωσις τῆς ὀλότητος τῆς ζωῆς, τὸ ἀληθὲς μόνιμον νόημα αὐτῆς, ἐνώπιον τοῦ
ὁποίου ὑποχωροῦν ὡς ἀπλᾶ σύμβολα καὶ παραβολαὶ τὰ ἐπὶ μέρους μοιραῖα
γεγονότα. Ὅλίγοι ἄνθρωποι ἐκ τῶν πεπολιτισμένων, μάλιστα δὲ εἰς τὴν
σημερινὴν ἐποχὴν, κατορθώνουν νὰ φθάσουν εἰς τὴν εὐθυμίαν ταύτην. Οἱ
πλεῖστοι διὰ λόγους ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς δὲν ἔχουν τὴν εὐτυχίαν
νὰ ἀπολαύουν, ὥριμοι πλέον γενόμενοι, τοὺς καρποὺς τῆς ὀλότητος τῆς
ζωῆς. Καταστρέφονται καὶ σήπονται συνήθως οὗτοι εἰς δυσθυμίαν, εἰς
πικρίαν καὶ νόσους καὶ τέλος βαδίζουν μὲ ἀγανάκτησιν εἰς τὸν ἀναπόφευ-
κτον θάνατον.

Ὁ Μανακώβ, εἰς ἐκ τῶν μεγίστων νευρολόγων τῆς οἰκουμένης ἀπὸ τῆς
Ἀναγεννήσεως μέχρι σήμερον, εἶναι ζωντανὸν παράδειγμα ἀνδρός, ὅστις, ἀγω-
νισθεὶς πρὸς πολλὰς πικρίας τῆς ζωῆς, κατόρθωσε νὰ διαφυλάξῃ τὴν ψυχι-
κὴν του εὐρωστίαν μέχρι τελευταίας πνοῆς. Βλέπομεν τὸν ἄνδρα, ὅστις, προοιού-
σης τῆς ἡλικίας, ἀπηλλάσσετο ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ὕλης, τῶν τιμῶν, τῶν
ἀξιωματίων, τὰ ὁποῖα δικαίως ἀπένεμον εἰς αὐτὸν οἱ ἄλλοι. Εἶναι ἀσφαλὲς
τεκμήριον ψυχικῆς ἀνωμαλίας, νευρώσεως ἢ ψυχώσεως, ἂν βλέπῃ τις ἀνθρώ-
πους τῆς τετάρτης, τῆς πέμπτης καὶ τῆς ἕκτης περιόδου τῆς ζωῆς φλεγόμε-
νους ἀπὸ τὴν ἀσβεστον ἐπιθυμίαν νὰ περιβάλλωνται ὁσημέραι μὲ περισσό-

τερα αξιώματα, με περισσότερα παράσημα και άλλας τιμὰς και νὰ ἐπιδιώκουν τὰς ἐπευφημίας και τὰ χειροκροτήματα τοῦ πλήθους¹.

Διὰ τῶν λεγομένων τούτων ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τῆς διαταραχῆς τῆς ἀρμονικῆς σχέσεως τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἡ διαταραχὴ τῆς κοινωνικῆς ἀρμονίας.

Εἶναι βέβαιον, ὅτι πολλὸν ὀλίγοι σήμερον κατορθώνουν νὰ διανύουν βίον μακρὸν οὕτως ὠλοκληρωμένον, ὥς ὑπῆρξεν ὁ βίος Κύρου τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Κωνστ. Μονακόβ. Πολλοὶ ἀστοχοῦν περὶ τὴν λύσιν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα τίθενται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς. Ἡ τετάρτη περίοδος κατακλύζεται πλειστάκις ἀπὸ βιώματα τῆς τρίτης καὶ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς. Τοῦτο ἀποδεικνύουν οἱ ἀναρίθμητοι σήμερον ἐφηβίζοντες καὶ νηπιάζοντες ἐνήλικοι. Τὸ πρόβλημα π.χ. τοῦ γάμου, τὸ ὁποῖον, ὥς ἐλέχθη, πρέπει νὰ λύεται μετὰ τῆς δευτέρας καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς τρίτης περιόδου, παραλαμβάνεται πολλὰκις ἄλυστον ὑπὸ τῆς τετάρτης. Ἐν αὐτῇ δὲ ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκεται λύσις αὐτοῦ σύμφωνος πρὸς τὰ ἄλλα, προτεύοντα, προβλήματα αὐτῆς, τοῦναντίον ἐπιδιώκεται λύσις τοιαύτη, οἷα ἀρμόζει εἰς τὰς προηγουμένας ἡλικίας, καθ' ὅς τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου φύσει εἶναι ἐκ τῶν πρώτων. Τοιαύτη δὲ λύσις, ἀνώμαλος οὕσα, φέρει ψυχικὴν ταραχὴν. Οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ ὁσάκις τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου λύεται κατὰ μεταγενεστέρas ἡλικίας.

Φαίνεται, ὅτι ἡ τετάρτη περίοδος, κατακλυζομένη ἀπὸ τὰς προσπαθείας διατηρήσεως ἐν αὐτῇ βιωμάτων τῶν πρώτων περιόδων, κατ' ἀνάγκην πάσχει ἀπὸ ἀπωθήσεως βιωμάτων, τὰ ὁποῖα φύσει ἀνήκουν εἰς αὐτήν. Οὕτω δὲ παράγονται νευρώσεις καὶ ψυχώσεις, αἵτινες μεταδίδονται καὶ εἰς τὰς προηγουμένας ἡλικίας. Αἱ ψυχικαὶ δηλαδὴ ἀνωμαλίας βρεφῶν, νηπίων, ἐφήβων, νεανιῶν, νεανίδων κύριον αἷτιον ἔχουν τὴν ψυχικὴν ἀνωμαλίαν ὁρίμων ἀνδρῶν καὶ γερόντων. Ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι νευρωτικοὶ πάντες οἱ ἔχοντες ἅλута προβλήματα. Διότι νευρωτικὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις δὲν ἔχει συνειδήσιν, δηλαδὴ ἐπίγνωσιν, τῶν προβλημάτων αὐτοῦ, ἐνῶ ἐκεῖνος, ὅστις πάσχει ἐκ τῶν συνειδητῶν προβλημάτων αὐτοῦ καὶ ἀγωνίζεται ἐν ἐπιγνώσει πρὸς λύσιν αὐτῶν δὲν εἶναι ἀσθενής, δὲν εἶναι νευρωτικὸς. Ἐν τέλει δὲ οὗτος ἢ εὗρισκε τὴν λύσιν ἢ περιλαμβάνει τὸ ἅλυστον πρόβλημα εἰς ἄλλο γενικώτερον καὶ ἀνώτερον καὶ οὕτως ἀμβλύνει τὴν ὀξύτητα αὐτοῦ. Ὅτι δὲ πρόκειται σήμερον περὶ γενικῆς νευρώσεως ἐξεθέσαμεν ἄλλα.

1. Περὶ τοῦ πάθους τῆς φιλοδοξίας κάμνομεν λόγον εἰς τὸ κεφάλαιον « Ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος » τοῦ βιβλίου « Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγικὴ », ἑκδόσις δευτέρα, 1963.

χοῦ¹. Ἐνταῦθα δὲ περιοριζόμεθα εἰς γνώμην τὴν ὁποίαν εἶπε μετὰ τὸν πρῶτον οἰκουμενικὸν πόλεμον ὁ Μονακὼβ²:

« Βλέπω, λέγει οὗτος, ἐν τῇ παγκοσμίῳ καταστροφῇ φαινόμενον νόσον, παγκόσμιον νεύρωσιν, ἥτις ἀναγκαίως τὸ αἷτιον αὐτῆς εἶχεν εἰς τὰς αὐτὰς πεπλανημένας ὁδοὺς τῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς, καθὼς ἡ ψυχικὴ νόσος τοῦ ἀτόμου ».

Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ διευκρινήσωμεν τὴν γνώμην ἡμῶν διὰ συγκεκριμένων παραδειγμάτων.

Ὁ Ναπολέων ὁ Α' ὑπῆρξεν εὐτυχὴς κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Γαλλίας ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ καταδείξῃ τὰ μεγάλα στρατιωτικὰ προτερήματά του ὅλως κατὰ φύσιν. Ὁ Ναπολέων ἐμφανίζεται ὡς ἐνσάρκωσις τῆς τρίτης ἡλικίας διὰ τῆς σφοδρᾶς, πολλάκις ἀγρίας, ἐνεργητικότητος, διὰ τῆς εἰς τὰ ἄκρα ἐντεταμένης βουλήσεως, διὰ τῶν νικῶν καὶ διὰ τῶν πλανῶν αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἐλκυθεὶς ὑπὸ τῆς λάμπεως, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς του, δὲν ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ τὴν ὁδόν, ἥτις ὀδηγεῖ εἰς τὴν τετάρτην, ὅπου εἶναι ὡσαύτως ἀναγκαῖον πρὸς διατήρησιν τῆς ψυχικῆς ἰσορροπίας τοῦ ἀτόμου καὶ πρὸς διατήρησιν καὶ προκοπὴν τῆς πολιτείας.

Ἰδρύεται μὲν, ὡς εἴπομεν, καὶ ὁργανώνεται πολιτεία τις κυρίως διὰ τῆς δυνάμεως τῆς τρίτης ἡλικίας, ἀλλ' ἡ δύναμις αὕτη, παραμένουσα σκληρά, ἀνεπεικὴς καὶ ἀδιάλλακτος, ἐν τέλει καταστρέφει ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ οἰκοδομῇ, ἂν δὲν ἐπέμβῃ ἡ καταπραΰνουσα, ἡ διαλλάσσουσα καὶ ἀνυψώνουσα εἰς ἀνώτερον πνευματικὸν ἐπίπεδον τετάρτη.

Ἄν ὁ Ναπολέων, ἀνελθὼν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ περὶ τὸ 40^{ον} ἔτος τῆς ζωῆς του, δὲν εἶχεν ἀπωθήσει εἰς τὸ ἀσυνείδητον τὰ φύσει νῦν ἀναφαινόμενα βιώματα καὶ πράξεις τῆς τετάρτης περιόδου, ἂν, ἀντὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ ἐν πολέμῳ νικητοῦ, εἶχεν ἀκολουθήσει τὸ ἔργον εἰρηνοποιοῦ ἐν Εὐρώπῃ, πιθανώτατα θὰ εἶχεν ἀποφύγει τὸν ἐξαφανισμόν του.

Ἄλλ' οὗτος ἐπεδίωκε καὶ κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον τῆς ζωῆς του τὴν ἐξωτερικὴν λάμπιν. Δὲν ἠδυνήθη οὗτος νὰ εὕρῃ τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς ἡθιλογημένας δυνάμεις τῆς νέας περιόδου τῆς ζωῆς του καὶ διὰ τοῦτο ἐξηντλήθη, ἀπέκαμε. Οἱ ὑστερικοὶ ἔμετοι καὶ οἱ λυγμοί, τοὺς ὁποίους προεκάλεσεν εἰς αὐτὸν ἡ ἀνάγνωσις μετὰ τὴν ἐν Βατερλώ ἦτιαν τῆς ἀποφάσεως τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως περὶ ἐξορίας αὐτοῦ εἰς τὴν νῆσον τῆς Ἀγίας Ἐλένης, εἶναι ἀψευδὲς τεκμήριον τῆς νευρώσεως αὐτοῦ, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς ἀπωθήσεως

1. Ἴδε τὰ βιβλία ἡμῶν : 1) Χαρακτῆρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι, 2) Ψυχολογία τοῦ βάρους, 3) Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα, 4) Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται.

2. Maria Waser, Begegnung am Abend, σ. 231.

εἰς τὸ ἀσυνείδητον τῶν ιδιοτήτων τῆς τετάρτης ἡλικίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς προσπάθειάς νὰ ἐμμένῃ ἐν τῇ τρίτῃ.

Ὅμοιόν τι συνέβη καὶ μὲ τὸν Μουσολίνην καὶ Χίτλερ. Ἀμφότεροι ἀπωθούμενοι εἰς τὸ ἀσυνείδητον ιδιότητος τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς προσεπάθησαν κατ' αὐτὴν νὰ διατηροῦν ἐνεργοὺς ἐν τῇ συνειδήσει ιδιότητος τῆς τρίτης περιόδου. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπήγαγεν ἡ τὸν τραγικὸν ἐξαφανισμόν αὐτῶν καὶ τὰς γνωστὰς μεγάλας καταστροφὰς ἐπενεγκοῦσα εἰς ὅλην τὴν Οἰκουμένην σφοδρὰ νέρωσις αὐτῶν. Ὁ μὲν Μουσολίνην κατέλαβεν ἐν Ἰταλίᾳ τὴν ἀρχὴν μετὰ τὴν γνωστὴν πορείαν πρὸς τὴν Ρώμην τὸ 1922 εἰς ἡλικίαν 39 ἐτῶν, δηλαδὴ περὶ τὸ τέρμα τῆς τρίτης περιόδου τῆς ζωῆς, ἔσυρε δὲ τὴν Πατρίδα αὐτοῦ εἰς τὸν δεῦτερον οἰκουμένικόν πόλεμον εἰς ἡλικίαν 56 ἐτῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸ τέρμα τῆς τετάρτης περιόδου. Ὀλίγον δὲ προτύτερον εἶχε παρασύρει αὐτὴν εἰς τὸν ἄδικον καὶ μὲ μεγάλην ἀπανθρωπίαν διεξαχθέντα πόλεμον κατὰ τῆς Αἰθιοπίας.

Ὁ δὲ Χίτλερ κατέλαβε τὴν ἀρχὴν ἐν Γερμανίᾳ τὸ 1934 εἰς ἡλικίαν 45 ἐτῶν, δηλαδὴ μετὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν τετάρτην περίοδον τῆς ζωῆς, προεκάλεσε δὲ τὸν δεῦτερον οἰκουμένικόν πόλεμον εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν, δηλαδὴ περὶ τὸ μέσον τῆς τετάρτης περιόδου.

Νομίζω, ὅτι ἀκριβὲς ψυχολογικὴ ἔρευνα ἤθελε φέρεи εἰς φῶς καὶ ἄλλα παρόμοια παραδείγματα νευρώσεως ἀνδρῶν ἀπωθούτων τὰς φύσει ἀναφαινομένης ιδιότητος χάριν τῆς διατηρήσεως ἄλλων, αἵτινες ἀνήκουν εἰς προηγουμένην περίοδον τῆς ζωῆς. Πολλοὶ δὲ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἐγκωμιάζονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ δὴ καὶ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀποκαλοῦνται μεγάλοι, ἤθελον καταδειχθῇ ἐκ τοιαύτης ἐρεῦνης ἄξιοι ὑποβιβασμοῦ εἰς πολὺ κατωτέραν βαθμίδα ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἀγαθῶν παραγόντων τοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἔργα τούτων εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι μεγάλα ποσοτικῶς, ἀλλ' οὐχὶ ποιοτικῶς.

Παράδειγμα ἀνδρὸς ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένου καὶ τῷ ὄντι ποιητικῶς μεγάλου εἶναι ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλοι.

Εἶναι, νομίζω, δυνατόν πολλὰκις τῷ ὄντι σπουδαῖοι ὑπὸ τὴν ἔποψιν πολιτισμοῦ ἄνθρωποι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, νὰ εἶναι ἀφανεῖς, νὰ ἀγνοοῦνται δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ τὰ ἔργα αὐτῶν δὲν γεννοῦν τὴν μεγάλην ἐκείνην *ποσοτικὴν* ἐντύπωσιν, ἣτις φαίνεται ἀναγκαία πρὸς διατήρησιν αὐτῆς ἐν τῇ μνήμῃ.

Ὑπάρχουν ἐν γένει πολλὰ τεκμήρια μαρτυροῦντα, ὅτι ἡ σημερινὴ μεγάλη ψυχικὴ ἐν γένει καὶ ἠθικὴ ἰδιαιτέρως κρίσις τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος¹ κύριον αἷτιον ἔχει τὴν ὑπὸ ἐκπροσώπων τῆς τετάρτης καὶ τῶν μετ' αὐτὴν περιόδων τῆς ζωῆς, αἵτινες εἶναι οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ πολι-

1. Περὶ τῆς κρίσεως ταύτης πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον μας « Χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας ».

τισμοῦ, ἀπώθησιν τῶν εἰς αὐτὰς οἰκειῶν ἰδιοτήτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐμμονὴν εἰς τρόπον ζωῆς οἰκεῖον εἰς προηγουμένας περιόδους.

Οὕτω π.χ. πολυάριθμοι εἶναι αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες πρὸ πάντων τῶν πόλεων, οἴτινες, ὥς εἵπομεν ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῆς τετάρτης ἡλικίας, ὑπερβάντες τὸ 40^{ον} ἔτος τὸ πᾶν πράττουν, διὰ νὰ παρουσιάζωνται ὡς νέοι ἢ νεάνιδες, βαφόμενοι, ἐνδυνόμενοι ὡς νέοι κλπ. Θὰ εἴπωμέν τινα περὶ τῆς σημασίας τοῦ πράγματος τούτου. Ἀρχίζομεν δὲ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους.

Κατὰ τι ἀνέκδοτον « ἦκε δέ ποτε εἰς Σπάρτην γέρον Χίος, ὃς ἐπὶ τῷ γῆρᾳ αἰδούμενος τὴν πολιὰν τρίχα βαφῇ ἠφάνιζεν. Ἐπεὶ δὲ οὗτος εἰς τὴν ἐκκλησίαν παρῆλθεν καὶ ἠγόρευσε, Ἀρχίδαμος ὁ βασιλεὺς ἔλεξε: Τί δ' ἂν εἴποι οὗτος ἀληθές, ὃς οὐ μόνον ἐπὶ τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τὸ ψεῦδος περιφέρει ; ».

Ἀπόφθεγμα δὲ τοῦ Πλουτάρχου περὶ Φιλίππου, τοῦ πατρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου λέγει τὰ ἀκόλουθα: « Τοῦ δὲ Ἀντιπάτρου φίλων τινὰ κατατάξας εἰς τοὺς δικαστάς, εἶτα τὸν πώγονα βαπτόμενον αἰσθανόμενος καὶ τὴν κεφαλὴν, ἀνέστησεν, εἰπών: Τὸν ἄπιστον ἐν θριξὶ μὴ νομίζειν ἀξιόπιστον ἐν πράγμασιν ».

Ἀλλὰ ἡ διὰ τῆς ἀποκρύψεως τῆς ἡλικίας μαρτυρουμένη ψυχικὴ ἀνωμαλία ἐκδηλώνεται σήμερον δι' ἀσυγκρίτως περισσοτέρων παραδειγμάτων ἢ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐκεῖνους χρόνους. Παραθέτομεν χαρακτηριστικὸν τοῦ θλιβεροῦ τούτου φαινομένου χωρίον ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Hermann Keyserling « Amerika », σ. 262: « Εἰς τὸ ἐρώτημα, διατί δὲν χορεύω, λέγει οὗτος, ἀποκρίνομαι ἐνίοτε: Ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἀκόμη ἐξηκοντούτης¹. Μοῦ εἶναι τῷ ὄντι τερπνότατον θέαμα νὰ βλέπω, πῶς οἱ αὐτοὶ ἄνδρες, τοὺς ὁποίους πρὸ εἴκοσι πέντε ἐτῶν πλήρης σεβασμοῦ ἀπεθαύμαζον ὡς ὑπόδειγμα σοβαρότητος καὶ ἀξιοπρεπείας, σήμερον τὸ πᾶν πράττουν, διὰ νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς νέοι ».

« Βεβαίως, λέγει ὁ Κάϋζερλιγκ, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀντιλέγη τις κατὰ τούτου, ὅτι δηλαδὴ ἐξαφανίζονται τὰ σημεῖα γεροντικῆς καταπτώσεως². Ἀλλ' ὅμως τόσον περισσότερα ἐγείρονται αἱ ἀντιρροήσεις κατὰ παντὸς εἶδους συντομέσεως τῆς ζωῆς. Ἐκ δὲ τῶν ὁδῶν, αἵτινες ὁδηγοῦν εἰς αὐτήν, ἡ ὑπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως συντόμευσις εἶναι ἡ οὐχ ἥκιστα ἐπικίνδυνος. Ἡ ζωὴ εἶναι κυριολεκτικώτατα μελωδία. Οὐδεμία περιοδὸς ἐπιστρέφει ἐν τῇ πρωταρχικῇ αὐτῆς διαπλάσει. Εἰς πᾶσαν πρότασιν, εἰς πάντα ρυθμόν, προσιδιάζουσιν πλεονεκτήματα καὶ ὠραιότητες, αἱ ὁποῖαι οὐδέποτε ἐπανερχονται. Ὅθεν σημαίνει κατ' ἀπόλυτον σημασίαν ἀπώλειαν, ἐὰν φθίῃ ὁ τύπος τοῦ σεβασμοῦ γέροντος' διότι μόνον οὗτος δύναται νὰ ἐνσαρκώσῃ τελείως πολλὰς ὑψίστας ἀξίας ».

1. Ὅτε ἔγραφε ταῦτα, ὁ Κάϋζερλιγκ ἦτο πεντηκοντούτης.

2. Ἐνταῦθα ὁ Κάϋζερλιγκ ἀναφέρεται εἰς τὰς προόδους τῆς ἱατρικῆς.

“Οπου τὸ γῆρας δὲν καταδεικνύει μὲ ἐπιείκειαν καὶ φιλοφροσύνην τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρέχουν οἱ νέοι τὸν σεβασμὸν αὐτῶν πρὸς αὐτό. Εἶναι δὲ ὁ σεβασμὸς οὗτος πολὺτιμον μέσον διαπαιδαγωγήσεως.

Παραθέτομεν ἐν μεταφράσει χωρίον ἐκ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος¹ χαρακτηριστικὸν τῆς σημασίας τῆς σχέσεως τῶν γερόντων πρὸς τοὺς νέους : « Καθῆκον ἡμῶν εἶναι, λέγει ὁ Πλάτων, νὰ ἀφήνωμεν εἰς τὰ τέκνα μας πολλὴν αἰδῶ ὅχι χρήματα. Φανταζόμεθα ὅμως, ὅτι θὰ κληροδοτήσωμεν τοῦτο (δηλαδὴ τὴν αἰδῶ), ἂν ἐπιπλήττωμεν τοὺς νέους, ὁσάκις φέρονται ἀναισχύντως. Ἄλλ’ ἡ αἰδῶς δὲν γεννᾶται εἰς τοὺς νέους ἀπὸ τὴν συμβουλὴν, τὴν ὁποίαν δίδομεν τῶρα λέγοντες, ὅτι ὁ νέος ὀφείλει νὰ ἐντρέπεται πάντα ἀνθρώπον. Ὁ δὲ φρόνιμος νομοθέτης θὰ συνεβούλευε μᾶλλον τοὺς πρεσβυτέρους νὰ αἰσχύνωνται τοὺς νέους καὶ περισσότερον ἀπὸ πᾶν ἄλλο πρᾶγμα νὰ προσέχη μὲ εὐλάβειαν ὁ ἡλικιωμένος, μὴ τυχὸν κανεὶς ἐκ τῶν νέων ἴδῃ αὐτὸν καμμίαν φορὰν ἢ ἀκούσῃ ἀπὸ ἄλλους, ὅτι πράττει ἢ λέγει τι ἐκ τῶν αἰσχυρῶν διότι, ὅπου ὑπάρχον ἀναισχύντοι γέροντες, ἐκεῖ κατ’ ἀνάγκην καὶ νέοι ὑπάρχον ἀναιδέστατοι. Διότι μόρφωσις ἀξία λόγου τῶν νέων καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων ἐπιτυχάνεται οὐχὶ διὰ συμβουλῶν, ἀλλ’ ἂν τις ἀποδεικνύῃ καθ’ ὅλην τὴν ζωὴν, ὅτι πράττει ὁ ἴδιος ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἤθελεν εἰπεῖ, διὰ νὰ νουθετῇ ἄλλον »².

Ὑπάρχει γῆρας γνήσιον καὶ γῆρας νόθον, γεμᾶτο ἀπὸ ἀδιάλυτα νοσηρὰ συμπλέγματα καὶ ἀδιάλυτους προβολάς³. Ἡ δὲ συμπεριφορὰ τοῦ νεαροῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἡλικιωμένον καὶ δὴ καὶ πρὸς τὸν γέροντα ἐξαρτᾶται κατὰ πολλὴν καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον, καθ’ ὃν οὗτος ἀντιλαμβάνεται τὸ γῆρας καὶ ζῇ. Γέροντες καὶ γραῖαι πλεῖσται σήμερον πράττουν τὸ πᾶν διὰ νὰ καλύπτουν, ὅτι γηράσκουν καὶ προβάλλουν ἀπατηλῶς νεανικότητα, ἥτις δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἡ προσπάθεια αὕτη πρὸς ἐξαπάτησιν βέβαια οὐδὲ κἂν ἐξωτερικῶς ἐπιτυγχάνει, ἐπειδὴ τὸ ἔμπειρον βλέμμα διαβλέπει τὴν κωμωδίαν, ὥστε πρὸς τὴν ἀναλήθειαν προστίθεται ἡ γελοιότης.

Καθὼς δὲ ἦδη εἵπομεν, ἡ πρώτη ἀπαίτησις εἶναι νὰ ἀποδεχώμεθα τὸ γῆρας. Ὅσον ἐντιμότερον γίνεται τοῦτο, τόσον γνησιωτέρα καὶ πολυτιμωτέρα γίνεται ἡ περίοδος τῆς ζωῆς, ἥτις φέρει τὸ ὄνομα τοῦτο.

Εἰς ὃν δὲ βαθμὸν συντελεῖται ἡ ἀποδοχὴ αὕτη, μεταβάλλεται καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς νεωτέρους. Χάνεται τὸ μῖσος κατὰ τῆς ζωῆς, ὁ φθόνος πρὸς τοὺς νέους.

Καθὼς ἦδη ἔχομεν εἰπεῖ, παρατηρεῖται σήμερον πανταχοῦ, ὅτι ἀνθρώπινως πολὺτιμος θεωρεῖται μόνον ἡ ζωὴ τῶν νέων, τὸ δὲ γῆρας τοῦναντίον

1. Ε, 729 Β.

2. Ἡ δι’ ὑπογραμμίσεως ἑξαρσις ὀφείλεται εἰς ἡμᾶς.

3. Περὶ συμπλεγμάτων καὶ προβολῶν κάμνομεν λόγον εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Ψυχολογία τοῦ βάθους ».

παρακμή. Ἄλλὰ δὲν εἶναι κύριον αἷτιον τούτου, ὅτι ὀσημέραι ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν γερόντων, οἱ ὅποιοι πράττουν καὶ λέγουν κάτι τι ὁρμώμενοι ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀνωτέρου νοήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἡ ἡλικία των ;

Εἶναι ἀδύνατον νέοι καὶ νεάνιδες νὰ σέβωνται ἡλικιωμένους καὶ γέροντας ἢ γράας, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ ζοῦν τὴν ζωὴν τῆς νεότητος. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιδροῦν οὗτοι εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἥθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν νέων.

Ἡλικιωμένοι καὶ γέροντες, ζῶντες γνησίαν τὴν ζωὴν τῆς ἡλικίας των, ἐλκύουν τὸν σεβασμὸν των γίνονται σπουδαῖοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων.

Ἐκ τῶν λεχθέντων εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα : *Τὸ κεντρικὸν κοινωνικὸν ἐν γένει καὶ παιδαγωγικὸν ἰδιαιτέρως πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως τῶν περιόδων τῆς ζωῆς, μάλιστα δὲ τὸ τῆς σχέσεως τῶν προχωρημένων πρὸς τὰς νεωτέρας.*

Λίαν τεταραγμένη εἶναι σήμερον ἡ σχέσις αὕτη· διότι ἡ ζωὴ τῶν προχωρημένων ἡλικιῶν εἶναι ἀνώμαλος, πλήρης νευρωτικῆς ταραχῆς. Διὰ τοῦτο εἶναι μὲν δυνατόν νὰ ἀποκτοῦν οἱ νέοι γνώσεις τινὰς ὠφελίμους εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νὰ δέχωνται ἀπὸ τοὺς ἐνηλίκους εὐεργετικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ ἥθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Ὅρθως θὰ παιδαγωγοῦνται τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι, ἂν ριζικῶς ἤθελε βελτιωθῇ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν ἡλικιωμένων, καὶ ἂν πᾶν, ὅπερ ἐπιθυμοῦν οὗτοι νὰ ἀποκτήσουν τὰ παιδιὰ των, ἤθελον κατὰ πρῶτον μὲν προσοχὴν ἐξετάσει, μὴ τυχὸν δὲν τὸ ἔχουν ἀποκτήσει οἱ ἴδιοι καὶ ἐπομένως εἶναι ἀναγκαῖον νὰ μεταβληθοῦν ἐπὶ τὰ βελτίω. Ἄλλ' ἡ βελτίωσις αὕτη εἶναι, ὥς εἶναι εὐνόητον, δυσχερεστάτη, ἀλλ' οὐχὶ ἐντελῶς ἀδύνατος. Εἶναι δυνατόν καὶ οἱ ἡλικιωμένοι νὰ μεταβάλλωνται ἐν τινι βαθμῷ. Τὴν ἐπ' ἀγαθῷ δὲ μεταβολὴν εἶναι δυνατόν σημαντικῶς νὰ προάγουν οὗτοι, ἂν ἤθελεν ἐπιδιωχθῇ ὑπ' αὐτῶν σημαντικῶς αὐτογνωσία.

Περὶ τῆς αὐτογνωσίας κάμνομεν λόγον εἰς πολλὰ δημοσιεύματα ἡμῶν. Ἐκ τούτων ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὰ ἀκόλουθα :

1) Ἐνδον σκάπτε, ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1955-1956.

2) Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται, 1957.

3) Ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ τυπολογία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς πρακτικὴ ὠφέλεια. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν « Ἑλληνοχριστιανικὴ Ἀγωγή » κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον 1962 καὶ Ἰανουάριον 1963.

4) Τὸ κεφάλαιον « Ἡγέται ὡς παιδαγωγοὺντες » τοῦ βιβλίου ἡμῶν : « Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγικὴ », ἔκδ. δευτέρα 1963.

Εὐνόητον δὲ εἶναι, ὅτι μεγίστη εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὴν αὐτογνωσίαν τῆς ψυχολογίας τῆς ἀναπτύξεως, ἥτις εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς παρούσης πραγματείας.

Ἡ ψυχολογία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ψυχολογία λαῶν.

Ἡ ψυχολογία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου βοηθεῖ σημαντικῶς εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἰδιοσυστασίας καὶ τοῦ χαρακτήρος λαῶν. Τοῦτο θὰ καταδείξωμεν δι' ὀλίγων.

Πάντα τὰ μέλη λαοῦ τινος διανύουν τὰς ἐκτεθείσας περιόδους τῆς ζωῆς καθ' ὅμοιον — οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν αὐτὸν — τρόπον, ὥς καὶ τὰ μέλη ἄλλων λαῶν. Παρατηρεῖται δέ, ὅτι εἰς ἕκαστον λαὸν προέχουν τὰ γνωρίσματα περιόδου τινὸς τῆς ζωῆς οὕτως, ὥστε ταῦτα νὰ διατηροῦνται σαφῶς ἐνεργὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιόδους πλησίον τῶν χαρακτηριστικῶν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν.

Ὑπάρχουν δηλαδὴ λαοί, οἵτινες κρινόμενοι ἐν τῷ συνόλῳ, ἐμφανίζουσιν σαφῆ τὰ γνωρίσματα τῆς νεανικῆς ἢ τὰ τῆς πρώτης ἀνδρικῆς ἢ τὰ τῆς ὥριμου ἀνδρικῆς ἡλικίας, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίζῃ τὴν εἰς ἕκαστον ἄτομον διάκρισιν ἀπ' ἀλλήλων τῶν διαφορῶν περιόδων τῆς ζωῆς. Οὕτω π.χ. οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες, ὡς λαός, ἔφερον καθ' ὅλην τὴν ζωὴν ἐκδηλὰ γνωρίσματά τινα, οἷον τὸ εὐμετάβολον τοῦ χαρακτήρος, τῆς νεανικῆς ἡλικίας¹. Ἀριστα δηλοῖ τοῦτο τὸ λεχθὲν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Αἰγυπτίου ἱερέως πρὸς τὸν Σόλωνα, ὡς δῖέσσωσεν αὐτὸ ὁ Πλάτων ἐν Τῷ Τιμαίῳ (22, Β·C).

«Ὁ Σόλων, Σόλων, εἶπεν ὁ γηραιὸς Αἰγύπτιος ἱερεὺς, Ἕλληνες αἰεὶ παῖδές ἐστε, γέρον δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν κ.τ.λ. Νέοι ἐστέ τὰς ψυχὰς πάντες· οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιὰν δόξαν, οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολὺν οὐδέν». Συμφωνεῖ δὲ μὲ τὴν γνώμην ταύτην ἡ γνώμη τοῦ Ἐρίχ Γιαίνς (Erich Jaensch), ὅστις κατατάσσει τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸν τύπον $\Omega_1 - \Omega_2$ ².

Τοῦτο δὲ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τότε ἢ τώρα εἶναι ζωτικώτερος ἄλλων λαῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προέχουν γνωρίσματα ἄλλων περιόδων τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι ὁρθὸν νὰ θεωρῆται π.χ. ὁ παλαιὸς Ἕλλην ζωτικώτερος τοῦ παλαιοῦ Ρωμαίου, ὁ ὁποῖος καταφανῶς διεκρίνετο διὰ γνωρίσματα τῆς τρίτης (ἀνδρικῆς) περιόδου. Ὡσαύτως θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ θεωρῆται ζωτικώτερος τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον προέχουν γνωρίσματα τῆς τρίτης καὶ τετάρτης ἡλικίας.

Ἡ ζωτικότης εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ πρωτεύοντα εἰς ἕκαστον λαὸν γνω-

1. Ἴδε α) Πραγματεῖαν ἡμῶν ἐπιγραφομένην «Ψυχικὴ σύστασις, χαρακτήρ καὶ ἀγωγή τοῦ Ἕλληνος», ἣτις περιελήφθη εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν «Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγική», 2^α ἐκδ. 1963, β) Ἡ ὑπεροχὴ τῆς παιδευτικῆς δυνάμεως τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Περιοδικὸν «Ἀκτίνες», Δεκέμβριος 1961. Εἰς τὰς πραγματείας ταύτας ὑπάρχει πλήρης ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἕλληνος.

2. Ἴδε τὸ ἀρθρον ἡμῶν «Ἐρίχ Γιαίνς» ἐν τῷ ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τοῦ Ἑλλίου.

ρίσματα. Είναι δυνατόν να λεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἀκμὴν αὐτῶν εἶχον ἴσην ζωτικότητα Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Ἀγγλοὶ καὶ ἄλλοι λαοὶ ἢ καὶ ὅτι ἡ ζωτικότης τινὸς τούτων ὑπερεῖχε τῆς ζωτικότητος ἄλλων.

Καθὼς δὲ εἰς τὰ ἄτομα, οὕτω καὶ εἰς λαοὺς — οἱ λαοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα· δὲν ὑπάρχουν λαοὶ καθ' ἑαυτοὺς — εἶναι δυνατόν νὰ παρασύρουν αἱ πρωτεύουσαι ιδιότητες εἰς τοιαύτην αὐτῶν καλλιέργειαν, ὥστε ἐκ τῆς ὑπερβολῆς νὰ προέλθῃ παραμέλησις τῶν ἄλλων ιδιοτήτων καὶ ἐπομένως γενικὴ ψυχικὴ ταραχὴ, κατατριβὴ τῶν δυνάμεων καὶ ἐν τέλει ἀποσύνθεσις.

Τήρησις αὐστηρὰ π.χ. τῆς κομπῆς, ὥραίας ἐμφανίσεως εἶναι ιδιότης τῆς νεανικῆς ἡλικίας. Παρατηρεῖται δὲ τὸ γνῶρισμα τοῦτο κανονικῶς εἰς τοὺς νέους καὶ τὰς νεάνιδας ὄλων τῶν λαῶν. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς νεαροὺς Ἕλληνας π.χ. ἡ ιδιότης αὕτη εἶναι πολὺ κραταιότερα παρὰ εἰς ὀμηλικούς Ρωμαίους, Ἀγγλους. Τὸ πρᾶγμα εἶναι καταφανές, ἐὰν ἔχῃ τις σήμερον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του νεαρὰς Ἑλληνίδας καὶ ὀμηλικούς αὐτῶν Ἀγγλίδας. Διὰ δὲ τοῦτο εἶναι εὐκολώτερον εἰς Ἕλληνας νὰ παρασύρωνται εἰς τὸ νὰ προσπαθοῦν νὰ διατηροῦν εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν τὴν ιδιότητα ταύτην καὶ εἰς τὰς μετέπειτα περιόδους τῆς ζωῆς. Τοῦτο δὲ ὁδηγεῖ εἰς ἀπώθησιν εἰς τὸ ἀσυνείδητον ιδιοτήτων, αἵτινες ἰδιάζουσιν εἰς αὐτάς, ὅπερ ἐν τέλει σημαίνει ψυχικὴν ἀνωμαλίαν.

Ἀκριβῶς δέ, ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔφερον κραταιότερα γνωρίσματα τινὰ τῆς νεανικῆς ἡλικίας καὶ εἰς τὰς κατόπιν, τὸ εὐμετάβολον π.χ., τὴν ἀστάθειαν, τὰς ἀσυμβιβάστους ἀντιθέσεις αὐτῆς, ταχέως περιῆλθον εἰς κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀποσύνθεσιν καὶ τέλος ὑπεδουλώθησαν εἰς τοὺς Ρωμαίους, οἵτινες διεκρίνοντο διὰ τὴν ὀργανωτικὴν ἱκανότητα, τὴν πειθαρχίαν εἰς τοὺς νόμους, τὴν σταθερότητα τοῦ χαρακτῆρος.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐκ τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν ὁ ἀγγλικὸς οὐδεμίαν ὑπέστη στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν συντριπτικὴν ἦταν. Ἀξίον δὲ ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς Ἀγγλους γέροντας πολιτικούς πρὸ πάντων ὀφείλεται ἡ τελικὴ νίκη τῶν κατὰ τῆς Γερμανίας πολεμησάντων κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα λαῶν.

Ἀλλ' ὅμως ὀφείλομεν ἵνα ἀποφύγωμεν παρεξήγησιν, νὰ ἐξάρωμεν, ὅτι ἐκ τῆς νεανικότητος ἐκείνης τῆς ψυχικῆς συστάσεως ὠρμήθη ἢ εἰς μεγάλην πνευματικὴν δύναμιν ἀνάπτυξις ἀξιολόγων καταβολῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Νεανικότης προφυλάσσει ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀποτελμάτωσιν· ἀλλ' αὕτη ὑπερβολικῶς ἀναπτυσσομένη εἶναι δυνατόν νὰ ὁδηγῇ εἰς ἀποσύνθεσιν καὶ καταστροφὴν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ἡγέται λαῶν, οἷος εἶναι ὁ ἑλληνικὸς, πρῶτον καθῆκον ἔχουν, παρέχοντες ἅμα τὴν ζωὴν αὐτῶν ὡς παράδειγμα, νὰ ἐμποδίζουσιν μὲ κάθε τρόπον τὴν ὑπερβολικὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεανικότητος τῶν πολιτῶν. Οὐδὲ πρέπει νὰ φαντάζονται οὗτοι, ὡς φαντάζονται ἀρκετοὶ νεώ-

τεροι Έλληνες, ότι λαοί, οἷτινες δὲν διακρίνονται διὰ τὴν νεανικότητα τῆς ψυχικῆς συστάσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν, δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ δημιουργοῦν μεγάλα πνευματικὰ ἀγαθὰ. Τὴν ψευδαισθησίαν ταύτην διαλύει ἡ παρατήρησις, ὅτι καὶ οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Ἀγγλοὶ ἐχάρισαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα μεγάλῃς ἀξίας πνευματικὰ ἔργα.

Δημιουργία πολιτισμοῦ μεγάλου καὶ διαρκοῦς προϋποθέτει ψυχικὴν σταθερότητα συνδεδεμένην μὲ ἱκανότητα πρὸς ἔλλογον μεταβολὴν καὶ παραγωγήν.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ